

tijdschrift voor volkskunde
en volkskultuur

OOSTVLAAMSE ZANTEN

XVIII - 1993 - 1

Afgiftekantoor Gent X

KONINKLIJKE BOND DER OOSTVLAAMSE VOLKSKUNDIGEN V.Z.W.

De Bond geeft "Oostvlaamse Zanten" uit, schrijft ten laste van zijn **Alfons de Cock-fonds** tweemaaljaarlijks een prijsvraag uit, organiseert **voordrachten, tentoonstellingen, studievergaderingen aan de R.U.G.**, de tweemaaljaarlijkse **Geschiedkundige Boekenbeurs voor Vlaanderen** en het tweemaaljaarlijkse **Interprovinciaal Colloquium voor Volksdevotie**. In 1968 is de Bond gestart met een **Kantwerkstersklub Sint-Katelijne** die kursussen in kantwerk verzorgt.

Lidmaatschap: 500 F gewoon lid - 150 F gezinslid (zonder tijdschrift)
(*BTW inbegrepen*) 450 F derde leeftijd
600 F kantwerk(st)ers - 750 F beschermlid
1.500 F steunend lid - 700 F bibliotheken, verenigingen, boekhandel
750 F buitenland

Stortingen op rekeningnummer 703-0327514-23 of 000-0096946-43
van de Koninklijke Bond Oostvlaamse Volkskundigen, Gent

Beheerraad: voorzitter R. van der Linden; ondervoorzitter G. Weze; sekretaris/penningmeester L. Beyens; leden M. Broeckhove, R. Coppens, P. De Groote, M. De Puydt, A. Eloy, M. Jacobs, R. Van de Walle.

Kantwerkstersklub Sint-Katelijne: voorzitter G. Weze; lesgeefsters: O. De Brie, R. De Jaeger-Van de Veire, J. De Paepe-Lodens, Ph. De Schrijver, M.J. De Smet, F. Devriese-Langerock, B. Goeminne, D. Impens-Van Peteghem, H. Pintelon, H. Verniers-De Bruycker.

Beheerskommissie bibliotheek: bibliotekaris A. Eloy; archivaris F. Van Bost; leden R. Haeseryn, R. van der Linden, R. Van de Walle. Openingsuren: op dinsdag, woensdag, donderdag en vrijdag van 10 - 12 en van 14 - 17 uur. Gesloten van 15 t.e.m. 31 juli.

Beheerskommissie Museum voor Volkskunde Gent: De Bond beheert het Museum met vertegenwoordigers van de Bond en het Stadsbestuur. Voorzitter G. Weze; ondervoorzitter R. Haeseryn; konservator R. Van de Walle; sekretaris-penningmeester M. De Puydt; leden M. Broeckhove, P. De Groote, A. Eloy, R. van der Linden. Stadsafgevaardigden: L. Hoste, W. Verbeke.

ippa

Vriendelijk en efficiënt in bankzaken

Zetel Gent

Kouter 1 - 9000 Gent - Tel. 091/25.75.41

*Omslag: De fanfare "De Lichte Genteneers" in de Gentse Feestenstoet 1977.
(Foto Persagentschap 'ROL').*

OOSTVLAAMSE ZANTEN

TIJDSCHRIFT VOOR VOLKSKUNDE EN VOLKSKULTUUR

Orgaan van de Koninklijke Bond der Oostvlaamse Volkskundigen
de Dienst voor Volkskundige Enquêtes in Vlaanderen
en het Internationaal Studiekomitee voor Ommegangsreuzen

Hoofdredactie: Renaat van der Linden, Marc Jacobs
Godveerdegemstraat 17, 9620 Zottegem

Redaktiesekretariaat en ruildienst: Arnold Eloy • Recensiedienst: Marc Jacobs
Biblioteek K.B.O.V., Kraanlei 65, 9000 Gent

Redactie: Maurits Broeckhove, Marcel Daem, René Haeserijn, Roeland Van de Walle
Onder de auspiciën van de Federatie voor Volkskunde in Vlaanderen v.z.w.

INHOUD

M. DAEM. <i>Pieter Hals en een 17de-eeuws landschap met de O.-L.-Vrouwekerk van St.-Pieters en twee koningschietingen te Gent</i>	3
R. VAN DER LINDEN. <i>Geen voetgangers meer. Auto's op voeten. Een koe zonder poten.</i>	57
Volkskundige enquêtes in Vlaanderen	
H. DARAS. <i>Tandbeiligen. H. Apollonia. Limburg 1991-92</i>	29
Leven Volksleven	
DE REDAKTIE. <i>Reuzenkonvent en -studiedag te Steenvoorde 24-25 april '93</i>	2
VAN DER LINDEN. <i>Voetbal en vandalisme. De Amerikaan Bill Bufort over Engelse hooligans. Tram in Antwerpen</i>	61
Zoeken en Zanten	
ERIK L. SCHEPENS. <i>Sint-Elooi, Elst, Michelbeke en Nederbrakel</i>	72
Boekbespreking	
D. CALLEWAERT. <i>Die Evangelien vande spinrocke. Een verboden volksboek "zo waar als evangelie". R. v.d. L.</i>	70
D. CROCHU, e.a. <i>Poésies chantées de tradition orale en Flandre et en Bretagne</i> L. Gelber	69
C.M.E. DE BACKER. <i>Farmacie te Gent in de late middeleeuwen. Apothekers en receptuur.</i> R. Van de Walle	67
E. MARTENS. <i>Cousin Charles de Loupoigne. Brigand uit het oude Brabant. 1761-1799-1949. Laatste gewapende verdediger van het Ancien Regime.</i> R.v.d. L.	65
I. STROUKEN. <i>Beschuit met muisjes en andere gebruiken rond geboorte.</i> R. v.d. L.	66

LEVEND VOLKSLEVEN

24 en 25 april '93: Reuzenkonvent te Steenvoorde bij Rijsel

Steenvoorde in Frans-Vlaanderen ligt bijna aan de staatsgrens, ca twaalf kilometer van Poperinge.

Les amis de Fromulus, Vrienden van Fromulus, willen in '93 de gemeente tot een hoofdplaats uitroepen voor de traditionele, d.w.z. gedragen reuzen en reuzinnen. Hun reus, Jean de Houthakker, wenst een 100-tal kollega's te begroeten in het kader van een internationaal studieweekend.

1993 wordt aldus niet alleen een wensdroom voor een economische eenwording, maar tevens een kans en start voor een eenstemmig internationaal levend volksleven en van een wetenschappelijke traditie.

De Vrienden van Fromulus verdedigen de reuzen en reuzinnen, oud en jong, die dansen. Draggers zorgen voor een lichtvoetig glijden door straten en over pleinen in een kadans, waar elkeen het reuzelied kent.

Met de hulp van het Gemeentebestuur richten de vrienden van Romulus een internationaal kongres in. De organisatie berust bij de Cercle d'Etudes Mythologiques, le Conseil Supérieur d'Ethnologie de la Communauté Française de Belgique, de Koninklijke Bond der Oostvlaamse Volkskundigen. Oostvlaamse Zanten is voor het nederlandstalig gebied het orgaan van het Internationaal Studiekomitee van Ommegangsreuzen.

In die zin bestaat er een continuïteit voor de internationale studiedagen: Douai-Dowaai 1954, Mons 1956, Mechelen 1963 en Ath 1981.

De leiding van het kongres berust bij de auteur-uitgever Bernard Coussée, Résidence Beauharnais 12A, Rue Alphonse-Mercier, 59800 Lille. Tel. 20.57.75.77.

De redaktie

BEKNOPTE BIBLIOGRAFIE:

G(eorges) H(enri) R(IVIERE). *Douai. Fêtes de Gayant et journée d'études.* - Arts et Traditions Populaires, Paris, 2 (1954) 353-354. (Besluit om een franco-belgo-hollands komitee te stichten).

J. VERMEULEN; *Het reuzenkongres te Rijsel 1956.* Oostvlaamse Zanten 32 (1957) 5-19.

R. MEURANT. *Internationaal studiecomité Ommegangsreuzen. Bergen 1956.* Ibidem 20-29.

R.v.d. LINDEN; *Internationaal studiekomitee Ommegangsreuzen. Beknopte historiek.* Ibidem 45 (1970) 77-80.

PIETER HALS

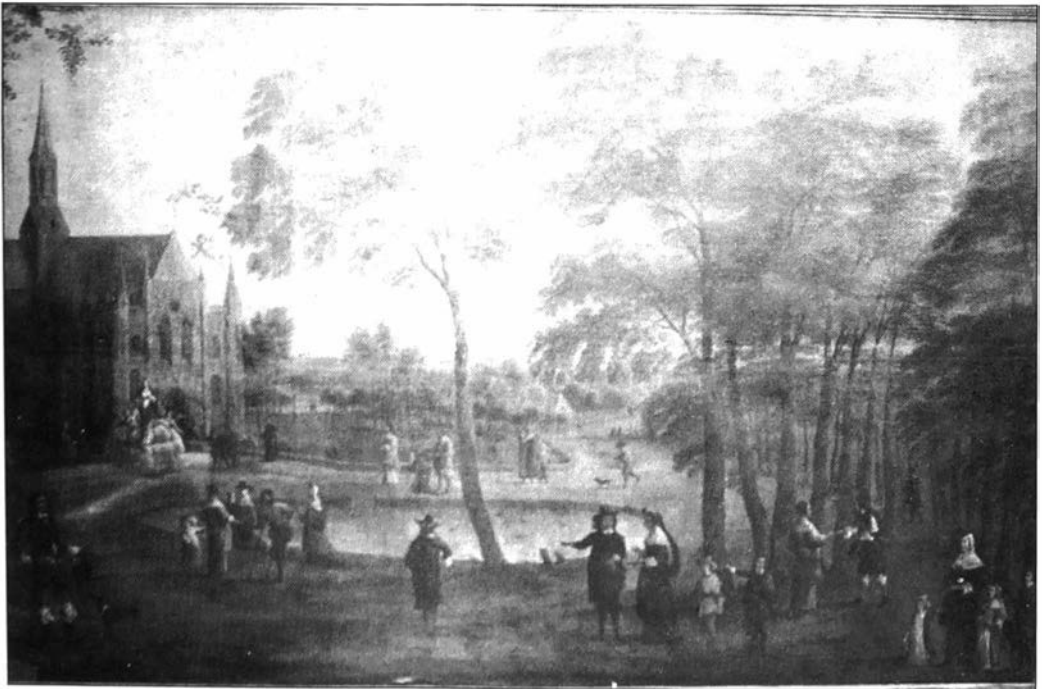
en een 17de-eeuw landschap met de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Sint-Pieters en twee koningschietingen te Gent

In december 1990 heeft de stedelijke Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie een groot schilderij met landschap, van uit het Stadhuis naar het Rihovesteen in de Onderstraat overgebracht.

De plaats van het landschap is gemakkelijk te situeren. We bevinden ons in de site waar de voormalige O.-L.-Vrouwekerk gestaan heeft in de onmiddellijke nabijheid van de Sint-Pieterskerk en -abdij. Het bedehuis werd op het einde van de 18de eeuw gesloopt; het bevond zich op het huidige Sint-Pietersplein.

Inherent aan deze kerk is de verering van O.-L.-Vrouw ter Rive. Op het schilderij zien we haar verschijning nabij de kerk en haar verering door bedevaarders.

Het schilderij is een goed bewaard doek van 325 cm bij 180 cm, ingelijst met een fijn geprofileerd zwart kader belegd met vergulde boorden. Stijlkritisch bekeken, zou het kunnen dateren midden 17de eeuw. Om de inhoud, de betekenis en de waarde van het doek te kunnen inschatten, bekijken we het landschap en de thema's die het voorstelt vanuit twee standpunten: de ikonografie en de kunsthistorische benadering. In deze

Landschap met O.-L.-Vrouwekerk van Sint-Pieters te Gent. (Foto: D.M.S.A.)

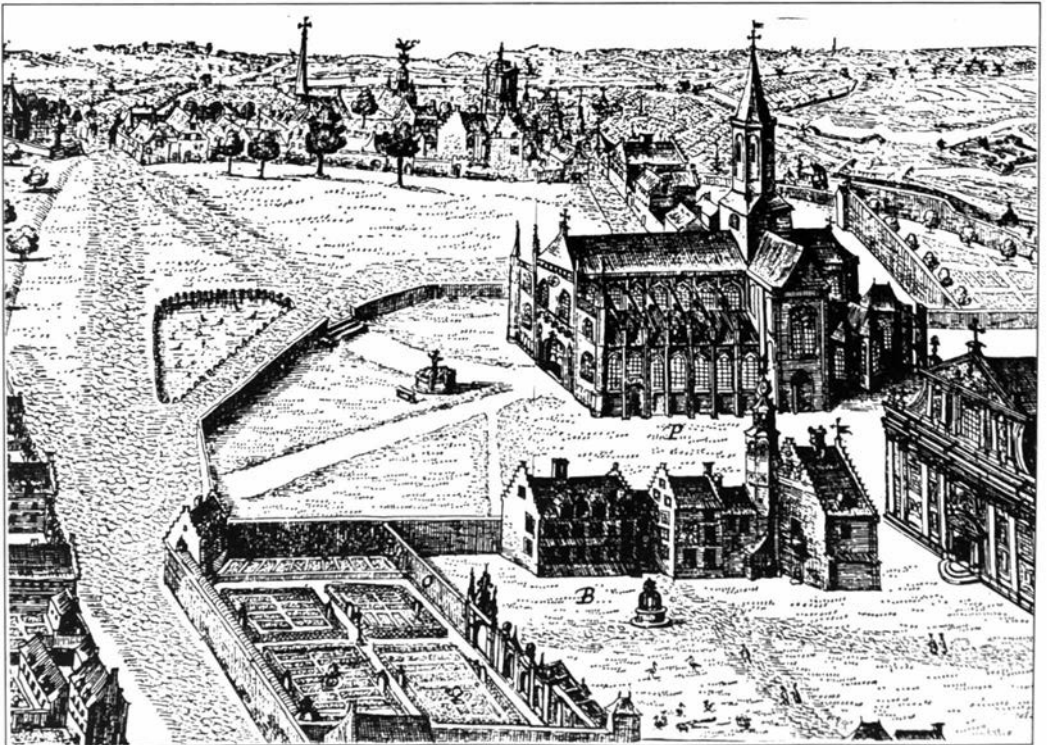
studie trachten we de schilder van het landschap te identificeren aan de hand van het archivalisch onderzoek en stijlvergelijking.

I. IKONOGRAFIE

SITE

We bevinden ons in de heerlijkheid van Sint-Pieters rechtover de parochiale O.-L.-Vrouwekerk. Van een dorpscentrum valt weinig te bespeuren. Het blijkt meer een warande te zijn met wandeldreef en -paden die naar de kerk leiden. Hierin bevindt zich de kapel van O.-L.-Vrouw, het bedevaartsoord van O.-L.-Vrouw ter Rive. Voor het kerkplein een ovale eendenvijver; aan de oever een hoogstammige boom die het schilderij evenwichtig verdeelt: links de kerk, rechts de bomen. Het kerkplein is omringd door een lage muurafsluiting met een hek voor de inkom van het kerkportaal. Van waar de wegen komen die naar de kerk leiden is niet duidelijk te omschrijven. Voor de schilder scheen dit van weinig belang te zijn.

We beperken ons tot twee ikonografische bronnen om deze site te vergelijken met andere afbeeldingen van de kerk en haar omgeving. De meest betrouwbare weergave van deze site, daterend van circa 1641, vinden we bij Ant. Sanderus, *Flandria Illustrata* (1).

A. SANDERUS, *Flandria Illustrata*. Detail gravure, circa 1640.
Abbatia S. Petri in monte Blandino ordinis S. Benedicti.

Aannemend dat de gravure een beeld geeft vanuit een andere gezichtshoek, valt onmiddellijk op te merken dat qua site het uitzicht totaal anders is. Een gemeenschappelijk beeld is de eendenvijver, maar de plaats waar hij zich bevindt, is wel verschillend. Het kruisbeeld voor het kerkportaal staat op het schilderij buiten de omheiningmuur. In het landschap is niets te merken van de aanpalende kerk en abdij.

Mogen we uit deze vergelijking concluderen dat de kunstenaar wel tot doel had een landschap te schilderen en geenszins een getrouw beeld van de site?

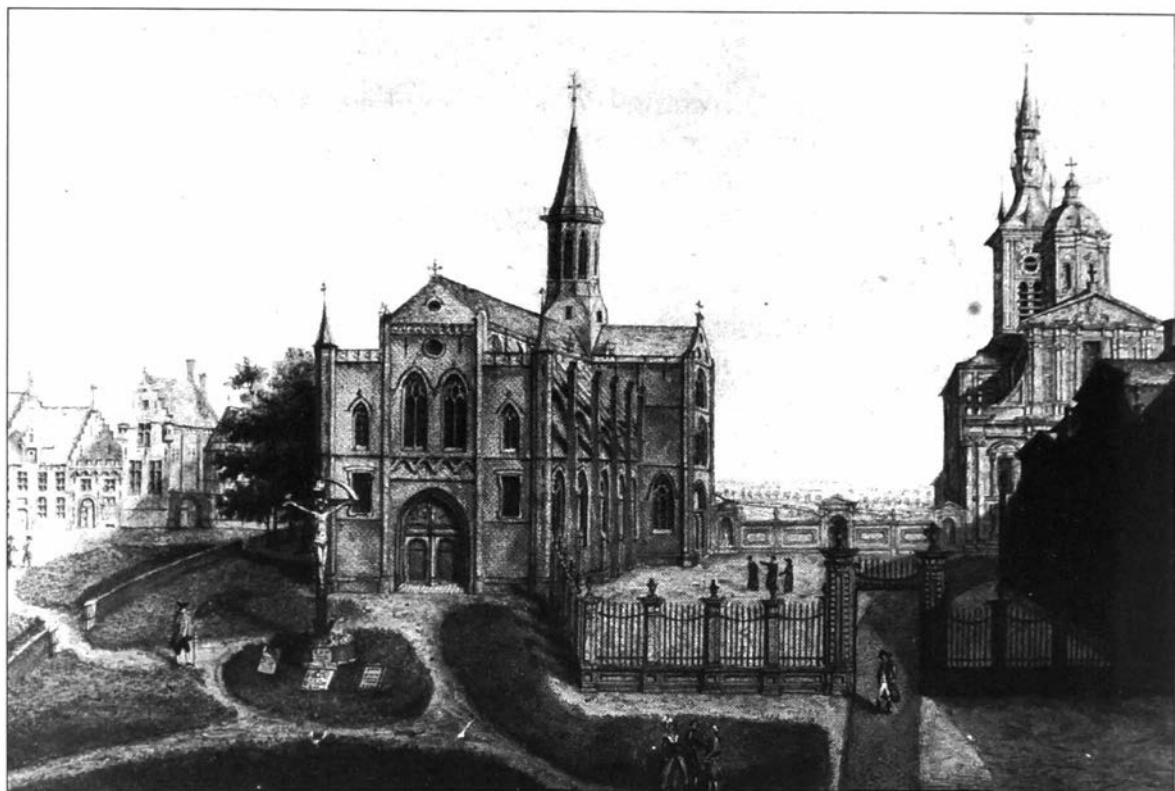
Ons tweede dokument voor een vergelijkende studie bevindt zich in Atlas Goetghebuer. Het dateert van circa 1733. De datum herinnert aan de torenbrand van de O.-L.-Vrouwekerk. De bevolking hielp ijverig mee om de brand te blussen en de kunstwerken uit de kerk in veiligheid te brengen. Van deze historische gebeurtenis werd een schilderij gemaakt met de reddingswerken in volle aktie. Het schilderij bevindt zich in de O.-L.-Vrouwkapel van de Sint-Pieterskerk en is herkomstig uit de O.-L.-Vrouwekerk, door Kervyn de Volkaersbeke toegeschreven aan Jean Van Dorsselaer ⁽²⁾ Het schilderij genoot de belangstelling van P.J. Goetghebuer (1788-1866) en van Aug. Van Lokeren (1799-1872). Ze maakten er een kopie van, respektievelijk een pen- en een potlood-tekening, zonder de torenbrand en zonder de drukdoenerij van de redders die de kunstwerken in veiligheid brengen weer te geven ⁽³⁾. Naar het voorbeeld van vernoemde tekenaars-archeologen heeft een onbekend kunstenaar hun tekeningen gekopieerd in een kleine gekleurde pentekening ⁽⁴⁾.

Tussen de herinnering aan de torenbrand van 1733, uitgebeeld op de pentekening en de datering van het schilderij dat we ter studie nemen, is er een tijdsverschil van ruim tachtig jaar. Beide afbeeldingen zijn zeer verschillend voor een en dezelfde site. Op de pentekening zien we geen eendenvijver voor de kerk. Op het schilderij bevindt het hoge kruisbeeld zich achter de omheiningmuur, rechts van de kerk. Op de pentekening staat het kruisbeeld voor de kerk. Dit verschil van plaats is vermoedelijk als volgt te verklaren. Zoals op het landschap aangeduid is kan, vóór 1675, het kruis zich bevonden hebben naast de kerk. In 1675 sloeg de bliksem in de kerktoren. De ramp eiste tien doden. Ze werden in één graf samen begraven vóór de kerk. Het graf werd door een groot kruis bekroond, met aan de voet de schedels van de slachtoffers ⁽⁵⁾.

Andermaal mogen we uit deze vergelijking concluderen dat de schilder min aandacht geschonken heeft aan de site. Het is geen beeldopname van de parochie maar wel een landschap met als herkenningspunt de O.-L.-Vrouwekerk.

O.-L.-VROUWEKERK

De geschiedkundige gegevens over de kerk ontleen we aan de archeologische studie "De Sint-Pietersabdij te Gent" van Dr. M. Deruelle ⁽⁶⁾. Zijn boek werd aangevuld door Dr. R. van Driessche in de archeologische en

*Site O.-L.-Vrouwekerk. Pentekening naar schilderij van 1733.
S.A.G. Atlas Goetghebuer, Lade 23, nr. 7. 42 cm × 28 cm.*

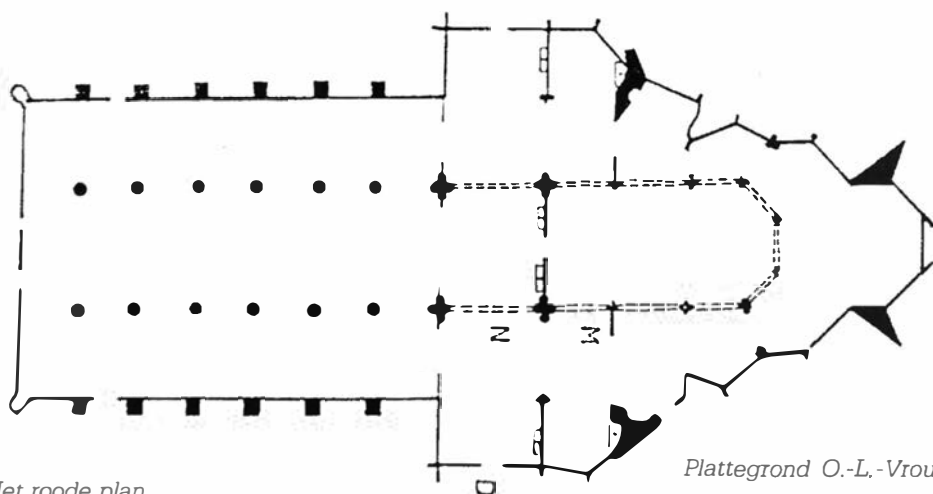

*De torenbrand van de O.-L.-Vrouwekerk in 1733.
Kerk O.-L.-Vrouw St.-Pieters, inventarisnr. 440, 245 × 65 cm. (Foto nummer: B 237298)*

kunsthistorische studie "De Sint-Pietersabdij te Gent" (7). Zoals men op de gekleurde pentekening ziet, stond de O.-L.-Vrouwekerk op korte afstand van de abdijkerk. Ze was de parochiekerk, toegewijd aan O.-L.-Vrouw. Vermoedelijk dateert het bedehuis uit de 12e eeuw. De kerk had in de 14e, 15e en 16e eeuw menigmaal onder brand te lijden. De oorzaak meent men te kunnen toeschrijven aan de boetelingen die verplicht waren met een brandende toorts door het Sint-Pietersdorp te trekken en daarna de toorts te plaatsen aan het Maria-altaar in de kerk. Tijdens de beeldenstorm bleef de kerk ook niet gespaard. Vooral het portaal had veel te lijden in 1566 maar ook in 1578 en 1579. In 1581 werden bij de terugkeer van Hembyse de laatste schilderijen en beelden uit de kerk weggehaald. In 1588, 1675 en 1733 werd de kerk zwaar geteisterd door brand. Laatstgenoemde datum hebben we reeds vermeld in verband met het schilderij van de torenbrand van 1733. Onder de Franse Bezetting werd de parochiekerk in 1796 gesloten en openbaar verkocht. De kopers sloopten de kerk in 1799.

De plattegrond van de kerk is een driebeukig schip; kruisarmen met viering op de toren; langgerekt koor met omgang en zijkapellen, helemaal vooraan het koor, oostwaarts lag de O.-L.-Vrouwkapel, bediend door de gulda clericorum. Het is de kapel van de clerici of regulieren, levend volgens een kloosterregel.

Het roode plan

D = Eertijts de deure van kercke nu ter tijt gestopt.

M = Capelle van St.Jacob

N = Capelle van O.L.Vr. daer zij noch eertyds ghestaen heeft

Rijksarchief Gent. Inventaire des Cartes et Plans, n° 202

Plattegrond O.-L.-Vrouwekerk

De kapel werd druk bezocht door vereerders van O.-L.-Vrouw ter Rive. Uit de archieven van de O.-L.-Vrouwekerk weten we dat op die plaats enkele wonderbare genezingen plaatsgrepen. Een viertal van deze gebeurtenissen zijn pikturaal bewaard gebleven op mirakelschilderijen uit het eerste kwart van de 17e eeuw. Ze hingen in de O.-L.-Vrouwkapel; thans bevinden ze zich in de O.-L.-Vrouwkapel van de Sint-Pieterskerk (8).

VERERING VAN O.-L.-VROUW

In de parochiale kerk bestonden vier broederschappen ter verering van O.-L.-Vrouw: de Onbevleete Ontvangenis, O.-L.-Vrouw van den Clergie, O.-L.-Vrouw ter Rive, O.-L.-Vrouw van Zeven Weeën.

De kerk bezat een relikwie van O.-L.-Vrouw, die men op 15 augustus in processie ronddroeg in een rijf (ook rive, rijve, fiertel of schrijn genoemd) samen met haar beeld. Het beeld werd mirakuleus genoemd omdat men bij de aanroeping van O.-L.-Vrouw en/of de verering van het beeld in de kapel, op wonderbare manier gunsten, weldaden en genezingen bekomen had. Het was hoofdzakelijk O.-L.-Vrouw ter Rive die de volksgunst genoot. Ziehier waarom. In 1321 hield in de buurt der Brandstraat de pestziekte op door de aanroeping van O.-L.-Vrouw ter Rive. Vermoedelijk is deze wonderbare bevrijding van de zwarte dood de aanleiding geweest om aan het beeld van O.-L.-Vrouw ter Rive een biezondere kracht toe te kennen, die in de volksmond "mirakuleus" genoemd wordt. In het zelfde jaar 1321 werd de "broedersceep ende zustersceep van de Rive van onser vrouwen" gesticht (9).

Marcus Van Vaernewyck beschrijft uitvoerig onser Vrouwen Ommeganck die de zondag na 15 augustus gehouden werd. Het is een prozaïsch brokje volksleven waarvan de figuren op het schilderij ook wel eens getuigen kunnen geweest zijn. We laten Marcus Van Vaernewyck aan het woord.

*Processie van 1604. Hout, 137 cm x 77 cm. Eerste kwart 17e eeuw.
Gent. Kapel O.-L.-Vrouw in de Sint-Pieterskerk. (Foto: D.M.S.A.)*

De ommegang was "van in der nacht beghinnende, met grooter devocie... Ende daernaer, in den dach zoo droecht men den fiertel omme met schalmeynen, processie ende Ghildebroeders oft ghedeputeerde van de prochue ... Daer waert veel frayicheyt bedreven ende hystoriën rhetoryckelic ghespeelt ende up sleden ghevoert, uutten auden ende nieuwen testamenten, een helle en de veel dansen van duvelen, zeer constich ende verschrickelic toeghemaect ... Neghen daghen lanck was tvolk aldus desen wech ommeghaende, doende haer offeranden in diveersche keercken ende capellen; ooc aelmoesen ghevende. Maer vele ghynghen ooc den zelve ommeganck uut aelwaricheit (amusement), ander ghynghen om ghoede chieren te macken, om buten onder weghe een ghans ofte duvejonghen te eten ende den wyn te dryncken " (10).

Van deze ommegang is een schilderij bewaard dat de O.-L.-Vrouw-processie van 1604 afbeeldt. De pest heerste toen in de Tijkstraat. Niet-tegenstaande het gevaar voor besmetting trok de traditionele processie door de Tijkstraat. Na de ommegang hield de pestepidemie op. Niemand is nog aan deze ziekte gestorven (11).

We zien de ommegang met het H. Sacrament, de rijf en het beeld van O.-L.-Vrouw ter Rive. Uiterst rechts merken we een silhouet van de O.-L.-Vrouwekerk, de plaats waar de processie vertrokken is.

Het schilderij dat we ter studie nemen is van een totaal andere aard dan het mirakelschilderij met de ommegang van 1604. Het doek is een verhalend landschap met diverse tafereeltjes en personages in groepjes. De verschijning van O.-L.-Vrouw is geen blikvanger. Blijkbaar is het een toevallige gebeurtenis die door sommige personages niet eens wordt opgemerkt.

Maria met kroontje op haar hoofd is door een wolk omringd, begeleid door twee engelen gekleed in oranje tunica. In

de lucht, ter hoogte van het zadeldak, bevinden zich nog drie vliegende engeltjes; het ene met een lauwerkrans, het andere met bloemen, het onderste met een bloemenkrans in de hand. In de verschijning van Maria

schuilt de symboliek van de verheerlijking en de macht van de heilige maagd die in de parochiekerk wordt vereerd. De engelen zijn het symbool van de dienaars van God en zijn heiligen, ze zijn de vrienden en de beschermers van de mensen; ze zijn de machten en krachten die wonderen verrichten.

In een ander tafereeltje, verdeeld over een viertal groepjes, zien we de bedevaarders op weg voor een bezoek aan de kapel. Ze maken de wonderbare gebeurtenis mee buiten de kerk. Andere mirakelen grijpen normaliter in de kapel plaats.

PERSONAGES

Een mengeling van figuren behoren tot allerlei rangen, standen en leeftijden. Hun houding is even verschillend als de bonte schakering van de personages. Duidelijk onderscheiden we twee soorten standen op het schilderij. Links, nabij de kerk, de figuren die de verschijning van O.-L.-Vrouw bijwonen. Te oordelen aan hun kleding behoren ze tot de volksklasse. Helemaal op het voorplan bevindt zich de gegoede klasse. Laatstgenoemde geeft zich blijkbaar geen rekenschap van wat er ter plaatse gebeurt; de blikken zijn niet naar de verschijning gericht. De jeugd is in gezelschap van ouders of familieleden.

Een interessant detail op het schilderij zien we rechts van het kerkportaal: een geknield personage met achter zich een figuur met hoog opgestoken armen. Blijkbaar wordt hier een exorcisme afgebeeld. In de nabijheid zien we een geestelijke in zwarte toog met bonnet in de hand, die een helpende hand wil toesteken voor het exorcisme. Dit detail is geenszins

bevreemdend op het doek. Uit mirakelverhalen die in de kerk geschied zijn - eerste helft 17e eeuw - is een uitvoerige beschrijving van een exorcisme in 1652 bekend: een juffrouw wordt van drie duivels verlost in de kapel van O.-L.-Vrouw ⁽¹²⁾. De kunstenaar heeft van de duiveluitdrijving geen spectaculair bedevaartgebeuren gemaakt. Hij houdt het op het achterplan, onopgemerkt. Het landschap wordt er niet mee gediend.

Het schilderij is een interessant ikonografisch dokument voor de studie van de kostuums. We hebben een beroep gedaan op een specialiste ter zake, lic. Marijke De Tremmerie, wetenschappelijk medewerkster textielafdeling Museum Sierkunst Gent om uitleg te verschaffen over de kostuums.

In de figuren is een opmerkelijk verschil merkbaar in de standen van de toenmalige maatschappij: de edelvrouwen of welgestelde burgervrouwen; de edellieden of gegoede burgers; hun kinderen; vrouwen en mannen uit het volk, genoemd de volksklasse, 't gemeen.

De edelvrouwen en/of dames uit de gegoede burgerij dragen een gewaad, bestaande uit een overjapon en een onderrok. Het lijfje sluit nauw aan bij de romp; het heeft een diepe ovale halsuitsnijding. De taillelijn aan de voorzijde verloopt volgens een V-vorm. De mouwen zijn breed en driekwart lang. Ze zijn onderaan afgewerkt met brede witte stroken, manchetten, die net als de kraag, al dan niet met kantwerk zijn afgeboord. De uitgesneden halskraag is opgevuld met een witte halsdoek. Hierboven

*Kleding
gegoede
burgerij*

*Man met wambuis
en broek
witte kraag
witte manchetten
conische hoed*

*Dame met overjapon
onderrok
kraag in kantwerk
huik boven het hoofd
hoed met pompom*

*Man met bandelier
en degen
derde paar kousen
omgesloofde
witte rand in linnen*

dragen de dames een brede witte kraag van een dubbel gevouwen linnen doek.

De hoofdversiersels bij de dames zijn verschillend. Sommigen laten het haar onbedekt, met zijwaarts afhangende krullen en een wrong hoog op het achterhoofd. Vooraan op het schilderij zien we drie dames die boven het kapsel of de muts nog een huik of kleine kapmantel dragen. Deze kleding is niet meer functioneel om hoofd en rug te beschermen. De huik is geëvolueerd tot een sierlijke hoofdbedekking, die een zeer flatteuse indruk maakt. Het zwart hoedje, hoog op het voorhoofd gedragen, is versierd met een fijn gevormd staafje, bekroond door een pompon, een bolletje als sieraad op het hoofddeksel.

De edellieden en de gegoede burgers dragen het haar min of meer schouderlang en krullend. Een fijne snor en een sikje sieren het gelaat. De voornaamste kleding bestaat uit een wambuis en een broek. De korte wambuis bedekt al dan niet het lichaam, is al dan niet voorzien van een kort schootje, d.i. een afhangend kledingstuk, beneden het middel. De mouwen zijn afwisselend eenvoudig of zijn belegd, hetzij met galons, hetzij met een open voorraad, waardoor de hemdsmouw zichtbaar is. De wijde broek eindigt ter hoogte van de knie; de pijpen hangen er open; ze lijkt een soort rokbroek te zijn. Bij deze kledij horen een kleine witte linnen kraag en witte omgeslagen manchetten. Ze dragen verschillende soorten kousen boven elkaar, over een paar lange kousen een tweede paar dat men nonchalant in plooiën laat vallen.

Een derde paar kousen in wit linnen heeft van boven een verbrede vorm.

Mannen- en vrouwen-schoenen hebben dezelfde vorm, een middelmatige hak en een lange, smalle, doch stompe punt. De hoed heeft een conische vorm, al dan niet met een veer versierd.

Dwars over de borst kan een bandelier hangen, een brede draagriem van stof of leder vaak geborduurd over schouder en borst; hieraan hangt een degen of zwaard.

Helemaal in de hoek van het schilderij zien we een moeder met haar drie kinderen, behorend tot de gegoede burgerij. Het jongste kindje aan haar hand is een jongetje. Tot de leeftijd van zes à zeven jaar droegen de jongens een lijfje of een wambuis en een lange rok. De jongens dragen een mutsje met daar boven een hoedje over het schouderlange haar. Bij de lange jurk horen een mannelijke kraag en een mouwversiering. De witte schoot die het lichaam en de rok bedekt hoort bij de pronkkledij van de kleintjes. Het kleine meisje is, op de schort en het mutsje na, gekleed zoals haar moeder.

De vrouwen en meisjes uit het volk dragen een combinatie van een eenvoudige dracht, genoemd "jak", en een voetvrije rok in kontrasterende kleuren. Het jak heeft een heuplange schoot, een ronde halsuitsnijing en lange ruime mouwen. Boven de rok dragen de vrouwen een schort. Vrouwen die dit kostuum met een brede witte kraag en mouwstroken opsieren, behoren vermoedelijk tot de lagere burgerij.

De mannen uit het gewone volk dragen een ruimzittend wambuis met schoot en lange mouwen over een ruime kniebroek, eenvoudige kousen

en schoenen. Een eenvoudige omgeslagen kraag en een eenvoudige middelgrote hoed maken van dit kostuum dé man ⁽¹³⁾.

Deze gegevens over de kostumering laten toe het landschap met zekerheid te dateren circa 1650.

II. KUNSTHISTORISCHE BENADERING

DATERING

Op het doek bevindt zich signatuur noch datum. Voor een voorlopige datering zijn we aangewezen op de kostuums van de personages, die dateren van circa 1650. Met dit eerste hulpmiddel mogen we aanvaarden dat het landschap van rond die datum dateert. In onze verdere studie zoeken we naar ander bewijsmateriaal om die datering al dan niet te aanvaarden.

BAROK IN DE NOORDELIJKE NEDERLANDEN

In het landschap zien we de kenmerken van de barok in de Noordelijke Nederlanden zoals die door Dr. J. De Waele en J. De Keyser beschreven wordt in hun "Kunstgeschiedenis". We citeren. "Wat den Hollandsen schilder in de eerste plaats in de landschappen boeit, zijn niet de lijnen, maar de lucht en de atmosfeer, die in het lage land bij de zee alle dingen omgeven en om zo te zeggen doordringen. Toch is deze landschapschildering slechts zelden spontaan en een onmiddellijke weergeving van de natuur: de meeste landschappen zijn in het atelier geschilderd en samengesteld uit verschillende elementen met het oog op het verwekken van een bepaalde stemming ... men wil iets vertellen, of door het een of ander voorval of detail het landschap interessant maken" (14)

Uit een aandachtige analyse van voorgenoemde kenmerken blijkt dat de kunstenaar van het landschap wellicht bekend of vertrouwd was met de barok in de Noordelijke Nederlanden.

Maken we even een confrontatie van voorgenoemde stijlkenmerken met het schilderij ter studie.

Lucht en atmosfeer domineren het landschap. De natuur is geen kopie van de site, ze is een stemmingsbeeld. De stemming wordt tot uitdrukking gebracht door de verschijning van Maria; de vereerders van Maria; de opstelling van de personages in groepjes; de dominerende natuur, slechts één gebouw is merkbaar.

BAROK IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN

Maar met ons schilderij ter studie bevinden we ons te Gent. De grootmeesters, schilders behorend tot de Zuidelijke Nederlanden, waren totaal anders ingesteld op het politiek en godsdienstig terrein dan de Noordnederlandse schilders tijdens de Gouden Eeuw. Een beeldenstorm had grote vernieling gebracht in kerken, kapellen en kloosters. Via kunstwerken moest de geloofsverkondiging worden gepropageerd tijdens de Contra-Reformatie. De geestelijke overheid bleef ook niet gespaard van de praalzucht van de barok. Grote imponerende doeken moesten de kracht van het kristendom en de pronkzucht van de opdrachtgevers tentoon spreiden. Overtalrijk zijn de voorbeelden hiervan die we terugvinden bij de grootmeesters: P.P. Rubens (1577-1640), A. van Dyck (1599-1641),

Jacob Jordaens (1592-1678). Ze hebben hun stempel gedrukt op de bloeiperiode van de barok in ons land.

Het landschap met de O.-L.-Vrouwekerk is een kunstwerk, passend in het kader van de Contra-Reformatie. (Het doek meet 325 cm bij 180 cm). Het illustreert de verering van O.-L.-Vrouw op twee manieren; ten eerste met een verschijning, ten tweede met de kerk waar ze wordt vereerd.

In die periode viert de specialisatie hoogtij. Men onderscheidt: portretschilders, dierenschilders, bloemenschilders, genreschilders, landschap-schilders, zeeschilders. De gebruikte indeling kan nog verder worden doorgevoerd ⁽¹⁵⁾.

GENTSE BAROK

In het 17de-eeuwse Gent is het eigen karakter van de schilderkunst ver te zoeken. De geschiedenis van de Gentse barokschilderkunst kan ook op een stramien worden gestructureerd: Caravaggisten, Rubensepigonon, landschapschilders, stillevenschilders. Kerken en kloosters doen een beroep op kunstenaars uit andere steden, omdat Gent geen ingezetene had van het formaat van P.P. Rubens en andere grootmeesters.

Ons beperkend tot de Gentse landschapschilders is het aantal eersterangmeesters héél bescheiden. Haar belangrijkste landschapschilder is de vrij onbekende, tevens problematische Pieter Hals ⁽¹⁶⁾.

III. BRONNENSTUDIE

MATERIËLE BRON

Het schilderij is tot nog toe nergens omschreven geweest. Hoe en wanneer het landschap in het stadhuis is beland, hebben we niet kunnen achterhalen. Nu het in de stedelijke Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie berust, genoten we, als free-lance medewerker van D.M.S.A., alle faciliteiten en dienstbetoon om het doek te bestuderen.

Ons eerste uitgangspunt om de kunstenaar te achterhalen is het landschap zelf. We starten met bekende gegevens: de O.-L.-Vrouwekerk en de verering van O.-L.-Vrouw. We vertrekken van het standpunt dat het schilderij een opdracht kan geweest zijn van het bestuur van de O.-L.-Vrouwekerk ter versiering van de kerk of van de kapel. Het landschap hoort daar thuis. Onze volgende studiebronnen zullen dus zijn: bibliografische en archeologische onderzoeken.

BIBLIOGRAFISCHE BRONNEN

Sporen van schilderwerken die de kerk en/of de kapel van de O.-L.-Vrouwekerk versierden vinden we terug in gepubliceerde inventarissen van het kunstbezit.

In de beschrijving van de zeven parochiale kerken van de stad Gent "*haere raeriteyten van schilderijen ende door wat meester die gemaect syn; geschreven door den procureur De Sadeleire, circa 1734*", vernemen we het bestaan van landschappen in de parochiale kerk van O.-L.-Vrouw

op Sint-Pieters, alsmede de naam van de kunstenaar (17). "*Van alle de landschappen die in de voorkercke hangen synder dry van Mr Pieter Hals, te weten: het eerste aen de rechte handt en de twee laetste aen de slincker handt, welcke dry de beste syn*".

De landschappen in de selve capelle boven het sitsel lancx de rechte syde, siende naer den aultaer, als oock het meeste aen d'ander syde van den aultaer, syn van meester Hals".

Het boek van J.B. Descamps, "Voyage pittoresque de la Flandre et du Brabant", verschenen in 1769, vermeldt een aantal landschappen in de O.-L.-Vrouwekerk. Hij schrijft "*Les paysages placés dans la même chapelle, sont peints par P. Hals; il a du mérite*" (18).

Hoeveel landschappen, uitsluitend van Pieter Hals, er in de kerk hingen, vernemen we van P.L. Spruyt. Ingevolge een dekreet van keizer Jozef II, 3 sept. 1777, brengt P.L. Spruyt rapport uit over zijn bevindingen. In de Liste des tableaux appartenant à des mains mortes, qui se trouvent dans la ville de Gand, citeert P.L. Spruyt het volgende. "*Jurisdiction de Saint Pierre. Eglise paroissiale de Notre Dame. Dessous les fenêtres et dans les chapelles de cette église dix huit paysages peints par Pierre Hals*" (19).

In een inventaris van P.L. Spruyt, daterend van 1789-1791 lezen we: "*Eglise Notre Dame sur Saint Pierre. Dans les chapelles de cette église on voit dix-huit paysages peints par Pieter Hals*" (20).

J.B. Descamps en P.L. Spruyt vermelden geen bron van het toeschrijven van de landschappen aan Pieter Hals.

Onze derde bibliografische bron dateert van 1803 "Beschryving van de schilderyen en beelden ten toon gesteld in het Muséum van het Département der Schelde, binnen Gend, in de gewezen Abdy-Kerk van S. Pieters". Tijdens de Franse Bezetting werden de opgeëiste schilderijen bewaard in de Sint-Pieterskerk, herschapen in Musée du Département de l'Escaut, Museum van het Département der Schelde.

We lezen in de kataloog van de tentoonstelling volgende tekst.

N.º Een zeer aengenaem landschap met beelden en ruinen, geschilderd door P. Hals. Verbeeld een mirakel van O. L. V. van den Blandyn-berg; zy verschynt in de wolken vergezeld van Engelen; die kleederen en geld uytdeelen aen eene menigte arme en naekte menschen. In het verdiep ziet men de Blandyn kerk en een deel van de oude S. Pieters-Abdye. Dit stuk komt uyt de L. V. kerk, dewelke tegenwoordig af geworpen is (21).

De beschrijving van het tentoongestelde schilderij stemt klaarblijkelijk overeen met het doek dat we ter studie nemen. Twee elementen verduidelijken ons kunsthistorisch onderzoek. 1º Het schilderij is herkomstig uit de O.-L.-Vrouwekerk. 2º Het doek behoort tot één van de achttien landschappen, geschilderd door Pieter Hals.

Na de bezetting (1815) vinden we geen spoor meer van het kwestieuze landschap. We kunnen veronderstellen dat het tentoongestelde landschap later bewaard gebleven is in de Sint-Pieterskerk, waar het museum gevestigd was. Dit is niet het geval.

In het inventaris van de Commissie van Monumenten, 1824, genoemd: "Het ophalen en beschrijven van alle voorwerpen van kunst zig bevinde in de kerke van St. Pieters tot Gend" en "l'état des monuments historiques et artistiques de la ville de Gand" gepubliceerd door Ph. Kervyn de Volkaersbeke in 1851, vinden we geen aanwezigheid van het schilderij in de Sint-Pieterskerk.

Blijkbaar is het kwestieuze schilderij van uit het Museum in de kerk van Sint-Pieters, overgebracht naar het Gentse Stadhuis; sindsdien is het niet van bezitter veranderd.

Uit de bibliografische bronnen mogen we afleiden dat het schilderij herkomstig is uit de O.-L.-Vrouwekerk, van de hand van Pieter Hals. Vooraleer met zekerheid over te schakelen van een hypothese naar een vaste toeschrijving aan P. Hals dienen we nog andere bronnen te onderzoeken.

ARCHIVALISCH ONDERZOEK

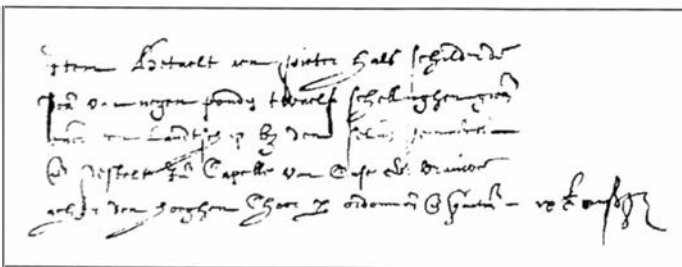
In de kunsthistorische benadering hebben we twee studiebronnen behandeld: het landschap en bibliografische gegevens over de landschappen die in de kerk en/of kapel hingen. Eigenaardig is het feit dat slechts Pieter Hals genoemd wordt als enige kunstenaar die landschappen schilderde voor de kerk.

Tot nog toe is geen geschreven bron geciteerd waaruit zou blijken dat Pieter Hals de doeken zou hebben geschilderd in opdracht van het kerkbestuur. Een archivalisch onderzoek zou dit kunnen bevestigen.

Het archief van de O.-L.-Vrouwekerk is omvangrijk. We hebben systematisch de kerkrekeningen nagezien vanaf 1635 tot 1665. Uit ons onderzoek blijkt dat schilder Pieter Hals geen onbekende meester geweest is. (23).

Een eerste vermelding vinden we in de kerkrekening van 1643, in de

uitgaven voor "ciraet deser kercké" (24).

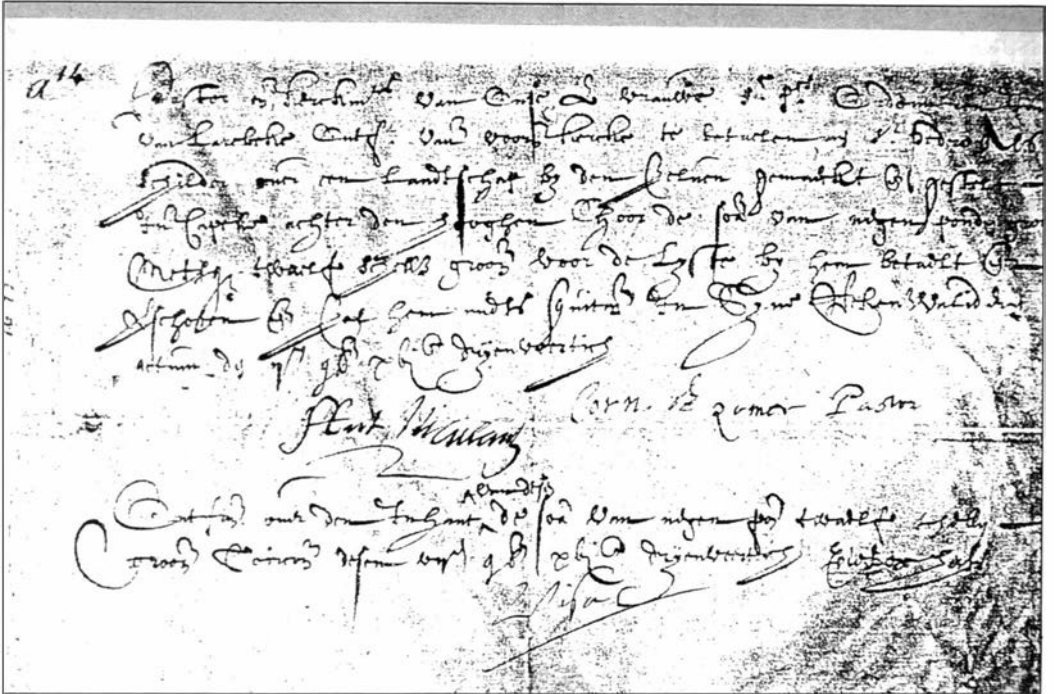
Item betaelt aen pieter Hals schilder de somma van negen ponden twaelf schellinghen grooten over een; landschap by den selven gemaect en

de gestelt in de Capelle van onse L. Vrouwe achter den hooghen Choor per ordonnancie ende quitancie. ix lb xii sch gr.

Bedoelde kapel is wel deze waar O.-L.-Vrouw ter Rive vereerd werd, de gulda clericorum, oostwaarts van het koor.

Over hetzelfde schilderij vonden we in het dossier met de bewijsstukken van betalingen voor schilderijen, de opdracht aan de ontvanger van de kerk om het verschuldigde bedrag uit te betalen (25)

De pastoor en de kerkmeesters geven opdracht "te betaelen an Sieur Pedro Als schilder over een landtschap bij den selven gemaect ende gestelt inde capelle achter den hooghen choir". Het bedrag is negen ponden en twaalf schellingen groot "voor de lijstje bij hem betaelt ende verschoten". Actum 11 november 1643.

Onderaan deze opdracht schrijft en ondertekent Pieter Hals het ontvangstbewijs: "Ontfangen over den inhoud van desen de somme van neghen ponden twaelf schellingen grooten toirconden (voor kennisgeving) deser viien november xvi^c dryenveertich. Pieter Hals.

De betiteling Sieur Pedro Als laat vermoeden dat Pieter Hals in aanzien stond bij de opdrachtgevers. Hij was ook de leverancier van de omlijsting. Kerkrekening 1644. – Item betaelt aen Pieter Hals, schilder, de somme van ses ponden grooten over t' maken ende schilderen van eene nieuwe vane par ordonancie ende quitancie.

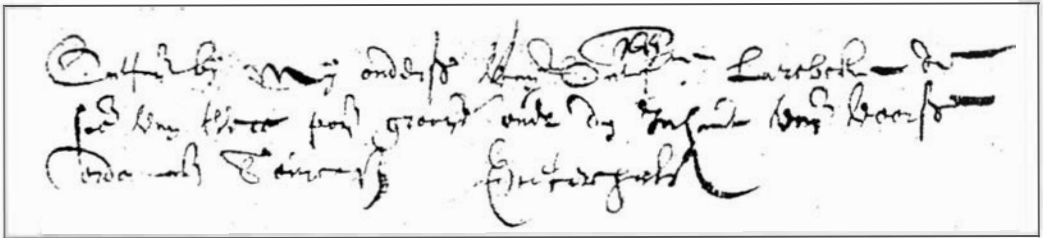
In het bedrag is begrepen het maken én het schilderen van het vaandel, een afgewerkt produkt.

In de rekeningen van 1649 ontmoeten we Pieter Hals, schilder, in verband met "de betaelinghe van der schilderije" dat het kerkbestuur verzocht had te maken. Hij ontvangt hiervoor zes ponden grooten. Het kerkbestuur volbrengt hiermede een belofte van vroeger. Het betreft een financiële verplichting van het kerkbestuur bij te dragen tot de betaling van een schilderij dat de erfgenamen van Sieur Joos van Audenhuuse laten maken ⁽²⁶⁾

Kerkrekening 1651. – *Item betaelt Sieur Pieter Hals, schildere, de somme van twee ponden grooten Vool 't verlenghen van een stuck schilderije inde voorkercke par ordonancie ende quitancie* (27)

Uitleg over deze betaling vinden we terug in de bewijstukken van de betalingen schilderijen (28). Pastoor en kerkmeester geven opdracht *aen Sieur Pedro Hals, schilder te betaelen twee ponden voor den ondersproken: loon aenden selven van t'verlenghen van een stuck schilderije wesende een landschap hanghende in de voorkercke. Act. xxi augusti Actum xxi augusti 1651 H Hieronymus) A. Castello pastor*

Pieter Hals schrijft en ondertekent, onder deze opdracht, het ontvangstbewijs: *"Ontfanghen by mij onderschreven van den ontfangher Larebeke de somme van twee ponden grooten over den inhalt vande voorseyde ordonnancie toirconden Pieter Hals*

STIJLVERGELIJKING

Inhakend op onze hypothese om het landschap toe te schrijven aan Pieter Hals gaat onze aandacht naar een stijlvergelijking. Talrijke schilderijen, o.a. landschappen met koningschietingen, behoren tot het oeuvre van Pieter Hals. Enkele werken zijn te Gent nog bewaard gebleven, o.a. in het Bijlokemuseum, de Sint-Pieterskerk en de Sint-Baafskathedraal.

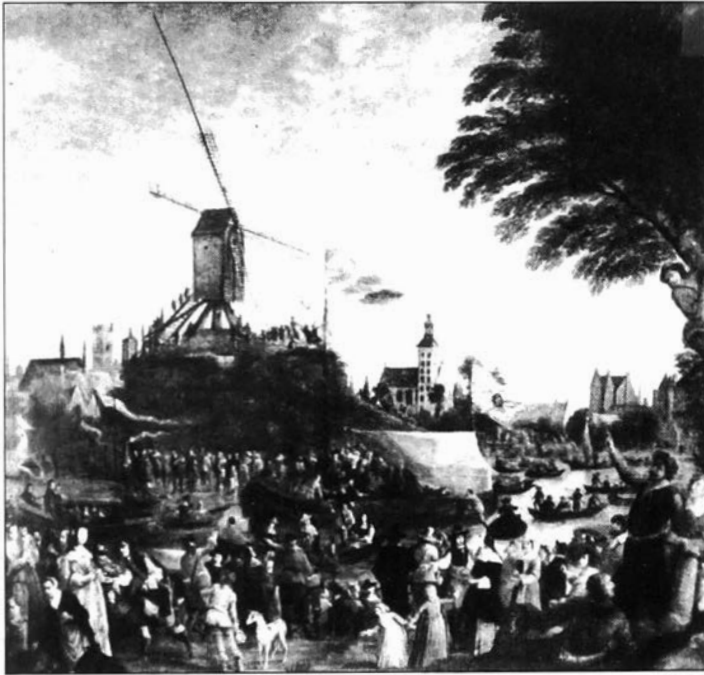
Bijlokemuseum

De twee meest representatieve bewaarde schilderijen voor onze stijlvergelijking bevinden zich in het Bijlokemuseum: de koningschieting van het Sint-Antoniusgild en de koningschieting van het Sint-Sebastiaansgild te Gent.

De toeschrijving van beide werken aan Pieter Hals heeft heel wat inkt doen vloeien over zijn herkomst en verwantschap met de Hollandse schilder Frans Hals (1580-1666) en diens broer Dirk Hals (1591-1656). Uiteindelijk hebben Prof. Dr. A. De Schrijver en Dr. C. Van de Velde klaarheid gebracht in het probleem van de onbekende Pieter Hals en met zekerheid de schilderijen van de koningschietingen toegeschreven aan Pieter Hals (29).

De koningschieting van het Sint-Antoniusgild. Doek 358,50 × 373 cm. Voor de uitleg over het schuttersfeest en de toeschrijving van het schilderij aan Pieter Hals verwijzen we naar de Catalogus van de schilderijen Bijlokemuseum. Dr. A. De Schrijver en Dr. C. Van de Velde dateren het doek circa 1650.

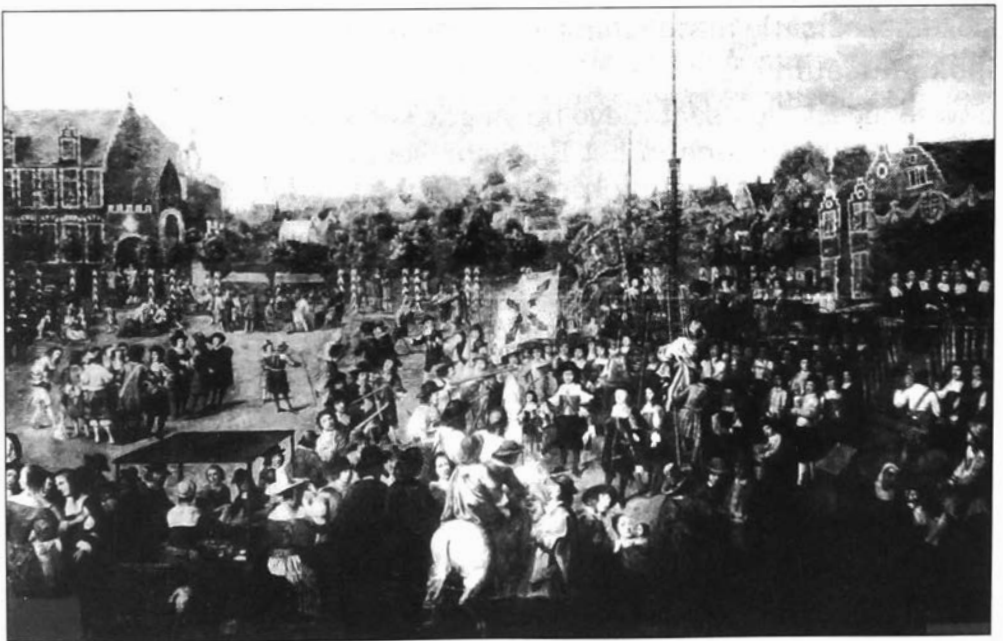
De compositie van de koningschiëting is helemaal opgevat in de stijl van het landschap van de O.-L.-Vrouwekerk. De natuur domineert. De toets

van het gebladerte van de bomen is identiek; zelfs de boomstammen de vertakkingen vertonen identiteit. De figuren zijn in gesloten groepjes diagonaal opgesteld. De wijzende handgebaren van de figuren zijn een gemeenschappelijk kenmerk. De kostumering is eveneens zeer gelijkend wat wijst op een gelijktijdige datering.

PIETER HALS
Koningschiëting
St.-Antoniusgilde te Gent.

De koningschiëting van het Sint-Sebastiaansgild. Doek 225 × 320 cm. Voor de beschrijving van het schilderij verwijzen we naar de Catalogus van de schilderijen Bijlokemuseum.

Schuttersfeest St.-Sebastiaansgilde.

Bij vergelijking met het landschap van de O.-L.-Vrouwekerk zien we op de koningschietingen dezelfde stijlkenmerken in de opstelling, in de groepering en in de gebaren van de figuren.

Kerk O.-L.-Vrouw Sint-Pieters

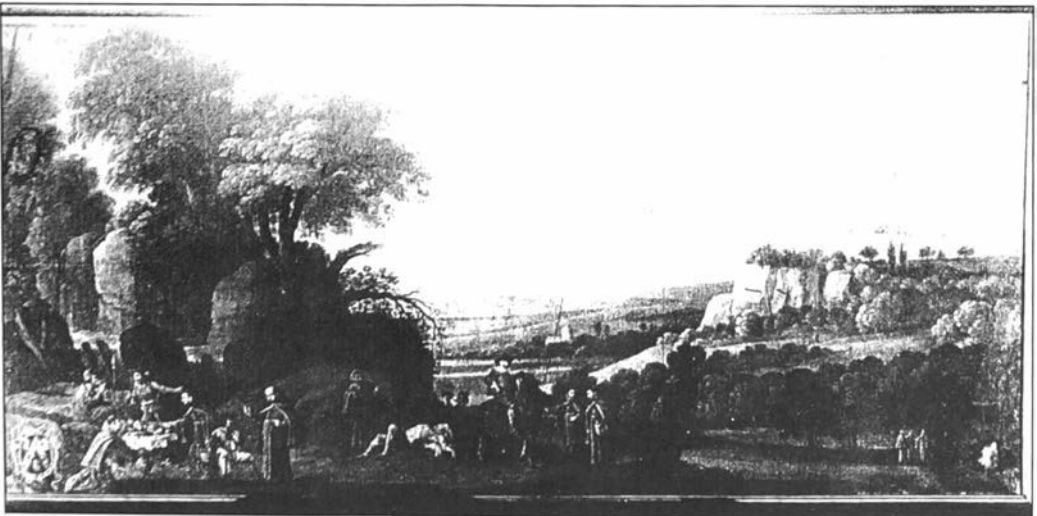
Het inventaris van het kunstpatrimonium Kerk O.-L.-Vrouw Sint-Pieters vermeldt vier schilderijen die met zekerheid worden toegeschreven aan Pieter Hals. Het zijn taferelen uit het leven van de H. Franciscus. Ze zijn herkomstig uit een reeks van veertien doeken, die door de familie de la Faille aan het recollettenklooster werden geschonken, circa 1650. Het wapenschild van de familie bevindt zich in een cartouche onderaan elk schilderij ⁽³⁰⁾.

Taferelen uit het leven van H. Franciscus. Doek 400 × 185 cm. Een franciscaan neemt water aan de bron. H. Franciscus wordt begroet door een edelman vergezeld van jachtknapen. Een franciscaan biedt H. Franciscus te drinken.

H. Franciscus brengt een wolf tot bedaren. Doek 400 × 185 cm. H. Franciscus brengt een wolf die de stad Gubbio bedreigt, tot rust.

Taferelen uit het leven van H. Franciscus. Doek 400 × 185 cm. Een franciscaan wordt door een vrouw overvallen. H. Franciscus bidt in de woestijn. Musicerende engel brengt troost en sterkte aan H. Franciscus. Twee personages bevinden zich op de top van een hoge ruïne.

H. Franciscus en zijn discipelen berispen de rovers. Doek 400 × 185 cm. Een franciscaan staat te kijken naar een gewond man die op de grond ligt. Middenpaneel met ruiter die luistert naar kommentaar van twee franciscanen. Uiterst links: de vermaning van de rovers door H. Franciscus en zijn discipelen.

De vier schilderijen vertonen als algemeen kenmerk het typische gebladerte, de grijze wolkenvelden, de teatrale voorstelling van de figuren opgesteld in groepjes. Een vergelijking makend met het landschap van de O.-L.-Vrouwekerk constateren we een gelijkenis van compositie met de schilderijen van Pieter Hals.

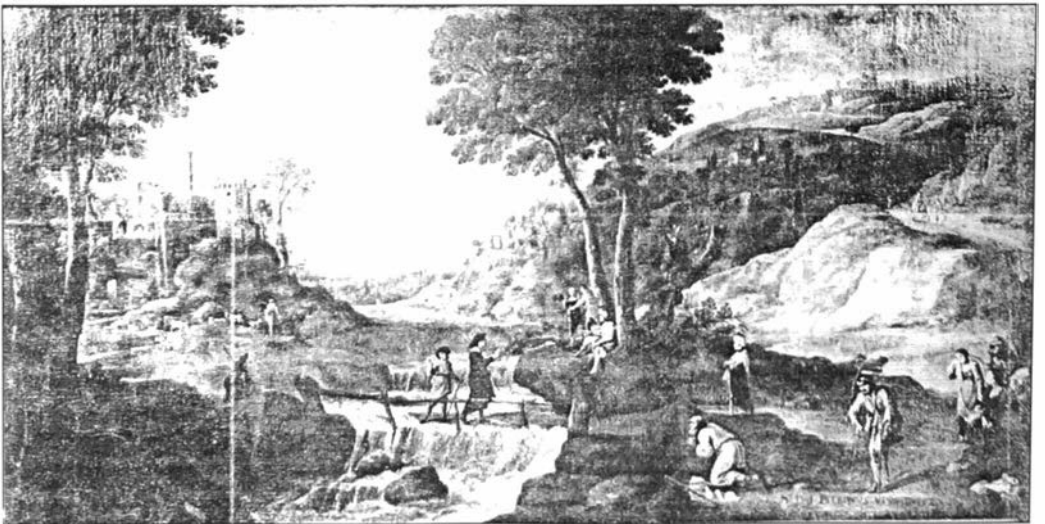
Dr. R. van Driessche vestigt in zijn beschrijving de "Stoffering van de barokke kerk van Sint-Pieters te Gent" er de aandacht op, dat het schilderij "Franciscus en zijn discipelen berispen de rovers" dezelfde stijlkenmerken vertoont van de Koningschieting van het Sint-Antoniusgild: de toets van het gebladerte, de wolken, de gebaren en de opstelling van de figuren (31).

De discipelen van Emmaus. 82 × 124 cm. Dr. R. van Driessche vermeldt nog een vijfde schilderij dat hij toeschrijft aan Pieter Hals. Het vertoont dezelfde kenmerken als de taferelen uit het leven van de H. Franciscus. Het schilderij bevindt zich in de O.-L.-Vrouwkapel.

Sint-Baafskathedraal

Landschap met prediking van de H. Ivo. 180 × 366 cm. Circa 1644. Toegeschreven aan L. Van Uden en/of aan Pieter Hals. Het doek hangt in de kapel van de H. Margareta (32). Niet enkel het landschap maar vooral de figuren vertonen in hun houding gelijkenis met de figuren op het landschap met de O.-L.-Vrouwekerk.

De acht schilderijen die we in de stijlvergelijking hebben aangehaald hebben we persoonlijk gezien. Zes doeken zijn met zekerheid toegeschreven aan Pieter Hals. Uit de stijlvergelijking menen we te mogen concluderen dat het landschap met de O.-L.-Vrouwekerk mag worden toegeschreven aan Pieter Hals.

Landschap met prediking van de H. Ivo.

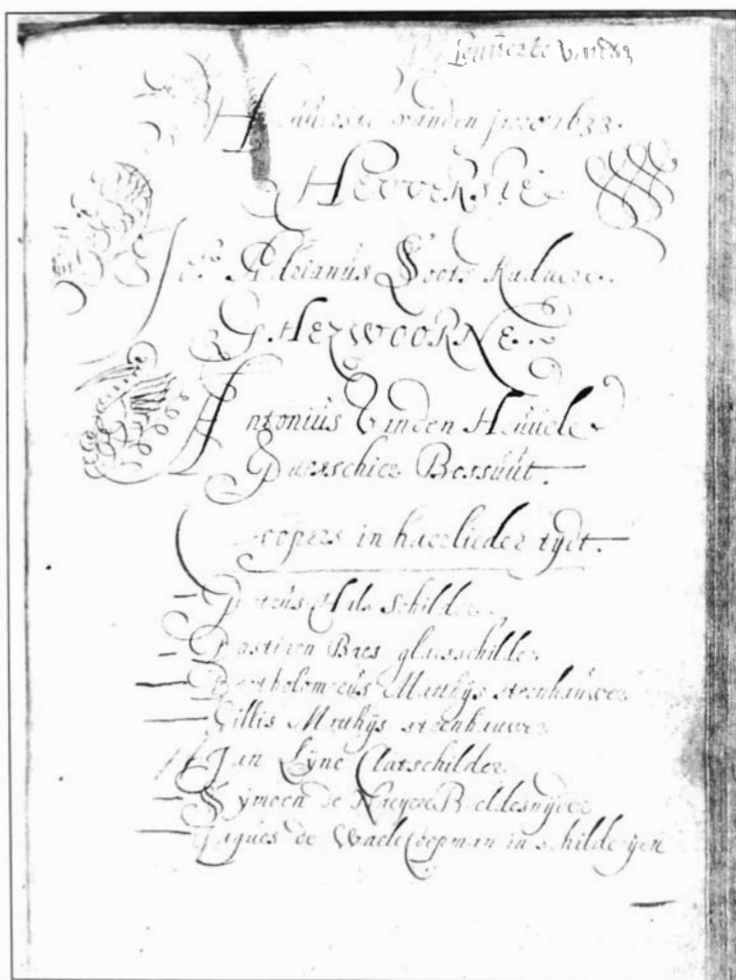

IV. PIETER HALS

LIDMAATSCHAP GENTSE NERING VAN DE SCHILDERS

Onze eerste aandacht gaat naar het lidmaatschap van Pieter Hals, van de Gentse schildersnering.

Het is een bekend feit, dat zich doorgaans beperkt tot drie data: 1633, 1638 en 1639. We hebben het Gildeboek van de schilders geraadpleegd en komen tot de bevinding dat er toch wat meer te vertellen is over Pieter Hals, dan het citeren van drie data ⁽³³⁾.

S.A.G. Gildeboek schildersnering. 1633.

Petrus Hals staat in 1633 bij de *coopers* van de nering. Het loont wel de moeite om aan deze mooie bladzijde uit het Gildeboek méér ruchtbaarheid te geven. De *heuverste* is Adrianus Loots, Ruddere; de *ghezwoornen* zijn: Antonius van de Heuvele en Paeschier Bossuut; tot de *coopers* behoort Petrus Hals. De kopie van deze bladzijde uit het Gildeboek toont duidelijk aan dat men geen kunstschilder hoefde te zijn om lid te worden van de nering en het beroep vrijelijk uit te oefenen; men kon het beroep kopen zonder daar-

voor de meesterproef te moeten afleggen. Als *heuverste* of deken, kon ridder Adriaan Loots, via de nering, zijn kandidatuur voordragen om lid te worden van het stadsbestuur, als vertegenwoordiger van de kleine neringen.

De *ghezwoorne* Antonius Van den Heuvel (circa 1600-1677), een bekend Caravaggist (Italiaans schilder Caravaggio 1560/ 1565-1609) die in hoog

aanzien stond bij zijn tijdgenoten, en ook wel eens "don Anthonio" werd genoemd, is werkzaam geweest in Rome⁽³⁴⁾. Als "cooper" bevindt Petrus Hals zich in het gezelschap van een glasschilder, steenhouwer, kladschilder, beeldhouwer, handelaar in schilderijen.

In 1638 is de heuverste: Mijnheer van Ruddervoorde. Pieter Hals en Jan Fredericx fungeren als ghezwoornen, bestuursleden van de nering.

In 1639 behouden Pieter Hals en Jan Fredericx hun functie ghezwoorne. Een laatste maal vinden we hem vermeld bij "*de jeghenwoordighe supposten van den jaere 1646: Pieter Hals*". De algemene betekenis van dit mandaat bestond hierin, dienaar van de nering te zijn.

Uit de data die bekend zijn van zijn werken en van zijn lidmaatschap van de schildersnering, kunnen we afleiden dat Pieter Hals minstens een kwart eeuw voor Gentse kerken en kloosters gewerkt heeft. Of hij te Gent verbleef, hebben we niet kunnen achterhalen.

GEWEZEN WERKEN VAN PIETER HALS

Nazareth. – In 1635 is Pieter Hals werkzaam te Nazareth. Hij ontvangt vier ponden "*voor het maken van vier statiebeelden*". De pastoor krijgt 16 schellingen voor het logeren van de schilder⁽³⁵⁾.

Statiebeelden zijn gebeeldhouwde tafereeltjes die buiten de kerk stonden of hingen. Ze werden tijdens de ommegang bezocht ter verering van O.-L.-Vrouw, aangeropen tegen allerlei nood.

Gent. - Kerken, abdijen, kloosters. – Uit bibliografische bronnen, inventarissen en archivalia zijn volgende werken bekend, geschilderd door Pieter Hals. De gegevens hebben we ontleend aan de inventarissen van procureur De Saedeleire, 1734 en Filip Spruyt, 1977⁽³⁶⁾.

Sint-Baafskathedraal. – Het vroegste spoor van de aanwezigheid van Pieter Hals te Gent dateert van 1628-1629. Hij wordt betaald voor het restaureren van Rubens "Bekering van Sint-Bavo". In 1648 restaureert hij nogmaals het schilderij van Rubens⁽³⁷⁾.

Twee landschappen van Pieter Hals waren te zien in de derde en de vijfde kapel.

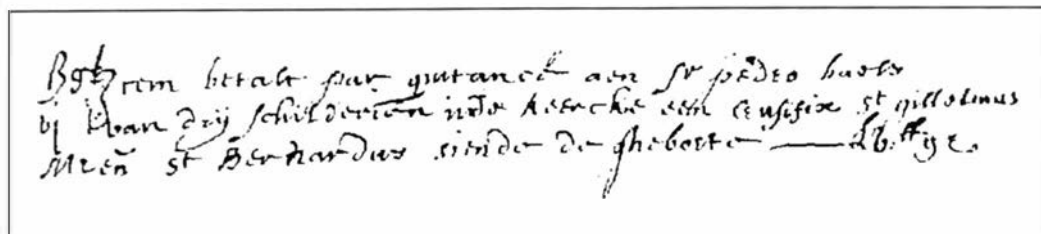
Paters dominikanen. – Naast het altaar bevond zich een groot landschap van Pieter Hals; idem in de refter; in de kapittelzaal hing een groot landschap met de vlucht van de heilige Hyacinte.

Kerk O.-L.-Vrouw van Sint-Pieters. – In de kerk en de kapellen hingen achttien landschappen; in de voorkerk hingen drie landschappen. In 1644 wordt Pieter Hals betaald voor het schilderen van een vaandel.

Paters recolletten. – In de kerk bevonden zich veertien schilderijen met taferelen uit het leven van de H. Franciscus. Vier van deze doeken bevinden zich thans in de Sint-Pieterskerk.

Paters karthuizers. – In de refter hing een kruisdraging van Jezus met op het achterplan een zicht van de stad Gent.

Abdij Nieuwenbos. – In de archieven vonden we een betaling voor drie schilderijen en de omlijsting ervan ⁽³⁸⁾.

Bghrem betaelt per quitance aen sr Pedro haels
vijt van drij schilderijen in de kercke een cruxifixe st gillelmus
men st Bernardus siender de gheborde — lb. iiij s.

Rekening 1651. *Item betaelt per quitance aen Sieur Pedro Haels van dry schilderijen in de kercke: een cruxifixe, St Gillelmus, St Bernardus siender gheborde* LV lb gr.

Item voor de vergulde lijsten aen dry schilderijen van Sieur Pedro viij lb gr. daer van betaelt vi lb hier boven vermeld.

Abdy Groenen Briel. – In de kerk hingen naast het altaarschilderij twee schilderijen van Pieter Hals met taferelen uit het leven van Sint-Augustinus.

Sint-Jacobskerk. – In de inventarissen van 1734 en 1777 worden geen werken vermeld. Wel vond E. Coppieters Stochove een kwijtschrift in het archief van Sint-Jacobskerk, waarin Pieter Hals verklaart in 1652 geld te hebben ontvangen voor dertien schilderijen die hij gemaakt heeft voor de Broederschap van de Allerheiligste Drievuldigheid ⁽³⁹⁾.

In het dossier van de Broederschap Mariën Theeren vonden we volgende vermelding die ongetwijfeld betrekking heeft op Pieter Hals ⁽⁴⁰⁾.

Rekening 1650. *Item betaelt aen Sieur Pedro den schilder over het maken van de schilderijens dienende totte tappÿten ter somme van ii lb xi sch. viii gr.*

De naam van de tapijtwever wordt in de betalingen niet vermeld; hij ontving 13 ponden.

DE PROBLEMATISCHE PIETER HALS

De problematiek omschrijft Carl Van De Velde met de titel "Niet Dirk, wel Pieter Hals", in 1967, in zijn studie over "Enkele gegevens over de Gentse schilderijen" ⁽⁴¹⁾ De auteur geeft ons een verantwoorde studie over de toeschrijving van het Schuttersfeest van het Sint-Antoniusgild aan Pieter Hals. De toeschrijving aan de Hollandse schilder Dirk Hals is klaarblijkelijk onhoudbaar.

In 1972 wordt door Prof. Dr. A. De Schrijver en Dr. C. Van de Velde de figuur Pieter Hals nogmaals onder de loupe genomen in de Catalogus van de schilderijen van het Bijlokemuseum, bij de bespreking van de twee schilderijen van koningschieting Sint-Antonius en Sint-Sebastiaan. Nog-

maals een duidelijke taal over de toeschrijving van de werken aan Pieter Hals (42),

In de catalogoog "Gent Duizend jaar kunst en cultuur", 1975, publiceert J.P. De Bruyn een uitgebreide studie over de Gentse landschapschilders. Hij noemt Pieter Hals de belangrijkste landschapschilder, vrij onbekend, tevens problematisch (43).

Pogen we thans de vrij onbekende figuur Pieter Hals nogmaals in het daglicht te stellen met nieuwe gegevens uit archivale onderzoeken. Pieter Hals blijkt wel een veelzijdig kunstenaar te zijn geweest.

Ons overzicht van zijn werken bewijst dat hij zich niet beperkte tot het schilderen van doeken; hij nam ook het inkaderen voor zijn rekening.

Het begin van zijn loopbaan is te situeren circa 1625. Ongetwijfeld genoot hij zeer vroeg een goede faam en het vertrouwen van zijn opdrachtgevers. Het feit dat hij een schilderij van Rubens restaureerde in de Sint-Baafskathedraal in 1628 is hiervan een welsprekend bewijs. Pieter Hals kan ook beeldhouwer geweest zijn. In 1635 beeldhouwde hij vier statiebeelden voor de ommegang te Nazareth. In de kunstambachten was hij ook actief. In 1644 schildert hij een vaandel voor de O.-L.-Vrouwekerk. In 1650 maakt hij ontwerpen voor tapijten in opdracht voor de Broederschap Mariën Theeren.

We hebben gepoogd iets meer te kunnen vernemen over Pieter Hals, via de stedelijke parochieregisters: dopen, huwelijken, overlijden, Staten van Goed, periode 1590-1675. Van Pieter Hals vonden we geen spoor. Wel vonden we naamgenoten: Olivier en Andries Hals, gebroeders, gekend als FS Jan, geboren te Diksmuide, schrijnwerkers. Beide staan ingeschreven in het Gentse Poortersboek van 1600-1610 (44).

En toch heeft ons archivaal onderzoek een nieuw gegeven verstrekt dat toelaat de problematiek rond de figuur Pieter Hals wat te kunnen milderen. We hebben het ontdekt in de kerkrekeningen van de Sint-Jacobskerk (45).

Toen de Broederschap van de Allerheiligste Drievuldigheid in 1641 werd opgericht door Mgr. Triest, schonk de bisschop een eerste statie van een reeks beeldhouwwerkjes, die rond de Sint-Jacobskerk op het kerkhof werden opgericht. Wie die beeldjes gemaakt heeft, is ons niet bekend. Wel weten we, dat een tiental jaren later die beeldjes moesten worden gerestaureerd. De uitgave voor dit werk staat geboekt voor rekening van de Broederschap van de Allerheiligste Drievuldigheid.

Kerkrekening 1652-1653. – *Betaelt ande wede Mr. pr Hals over tschilderen ende overschilderen van de staties van de Alderh. Dryvuldicheyt staende up t'keerckhof par verbale ordonnantie ende quitancie VIII Ib gr.*

Is het Pieter Hals zelf of zijn vrouw geweest die de restauratie van de statiebeelden gedaan heeft? Voor ons is dit van minder belang. Wel is zéér belangrijk dat de vergoeding voor dit werk in 1653 wordt uitbetaald aan de weduwe van Pieter Hals. Bijgevolg is zijn overlijden te situeren in 1653.

We sluiten onze studie over het 17de-eeuwse landschap met volgende bevindingen.

Hoe en wanneer het schilderij beland is in het Stadhuis, is niet bekend. Dank zij het overbrengen van het doek in 1990 naar de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie hebben we een waardevol kunstwerk geherwaardeerd. Niet enkel het landschap, maar ook de problematische schilder Pieter Hals hebben we in een klaarder daglicht kunnen plaatsen.

Moge onze medewerking die we verleend hebben aan de Dienst Monumentenzorg er toe bijdragen een kleine aanvulling te zijn van de Gentse kunstgeschiedenis in het algemeen en in het bijzonder een verrijking van het kunstpatrimonium.

Marcel DAEM

- (1) ANT. SANDERUS, *Flandria Illustrata*, T. primus, 1641;114-115.
- (2) KERVYN DE VOLKAERSBEKE, *Les églises de Gand*, Gand, 1858. Eglise paroissiale de Notre-Dame à St.-Pierre, 242: Incendie de la tour peint sur toile par Jean Van Dorsseleer. Doek 200 cm x 100 cm.
- (3) S.A.G. ATLAS GOETGHEBUER, Lade 23, nrs. 5 en 6.
- (4) ATLAS GOETGHEBUER, ibidem, nr. 7, form. 42 cm x 28 cm.
- (5) Dr. M. DERUELLE, *De Sint-Pietersabdij te Gent*, *Archeologische studie*, Gent, Vyncke, 1933, 136.
- (6) Dr M. DERUELLE, ibidem.
- (7) Dr. R VAN DRIESSCHE, *De Sint-Pietersabdij te Gent*, Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, Gent, 1980.
- (8) M.DAEM, *17de-eeuwse mirakelschilderijen in de O.-L.-Vrouwkerk te Gent*. Oostvl. Zanten, 65 jg. 1990, 227-251.
- (9) R.A.G O.-L.-Vrouw Sint-Pieters Gent. Inventaris nr. 33, nr. 1123 Oprichtingsakte, s.d. vermoedelijk 1321.
- (10) MARCUS VAN VAERNEWYCK, *Van die beroerlicke tyden in de Nederlanden, en voornamelyk in Ghendt*. 1566-1568. Eerste deel, Cap, Xlll, 60. Uitgave VI. Bibliophilen. F. Vander Haeghen, Gent, 1872.
- (11) M. DAEM, *17e eeuwse mirakelschilderijen*, ibidem, 244-248.
- (12) M. DAEM, *Exorcisme in de O.-L.-Vrouwkerk op Sint-Pieters te Gent. Livina vander Plassche van drie duivels verlost, febr. 1652*. Oostvl. Zanten, 65 jg. 1990, 13-32.
- (13) Informatie kostumering. Licentiate MARIJKE DE TREMMERIE, wetenschappelijk medewerkster textielafdeling Museum Sierkunst Gent. Hiermede betuigen we haar onze dank voor haar medewerking.
- (14) F.J. DE WAELE en J. DE KEYZER. *Kunstgeschiedenis*, Standaard Boekhandel, 1947. Schilderkunst, 331-332.
- (15) J.P. DE BRUYN, *De schilderkunst van de 15e eeuw tot de 17e eeuw*. Gent, Duizend Jaar Kunst en Cultuur. Deel I, 144-158.
- (16) J.P. DE BRUYN, ibidem, 146, 155-156.
- (17) C. PIOT, *Rapport à Mr. le Ministre de l'Intérieur sur les tableaux enlevés à la Belgique en 1794 et restitués en 1815. Bruxelles 1883. Annexe I, 125-133; Parochiale kercke van O.L. Vr. op Ste. Pieters, 132.*
- (18) J.B. DESCAMPS, *Voyage pittoresque de la Flandre et du Rrabant*, Paris, 1769, 237.
- (19) C. PIOT, ibidem, 134: Annexe IV; 158: Jurisdiction de Saint Pierre.
- (20) E. DWERGER, *Filip Spruyt en zijn inventaris van kunstwerken in openbaar en prvaatbezit te Gent*. Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis en Oudheidkunde, XIX, 1961, Gent, HIKO, 188-189.

- (21) P.F. DE GOESIN-VERHAEGHE, *Beschryving van de schilderyen en beelden ten toon gesteld in het Museum van het Departement der Schelde, binnen Gend, in de gewezen Abdij-Kerk van S. Pieters*. Door P.F. De Goesin-Verhaeghe, Conservator van 't Museum. Te Gend, Uyt de Drukkerye van P.F. De Goesin-Verhaeghe, op d'Hoogpoorte, lett. O, N.º 229. s.d. (1803), 66, Nr. 216.
- (22) S.A.G. *Commission des monuments*. Vol. A. Zitting 25 febr. 1824, 34-45. PH. KERVYN DE VOLKAERSBEKE, *Rapport sur l'état des monuments historiques et artistiques de la ville de Gand*. Messenger des sciences historiques et artistiques, des arts et de la bibliographie de Belgique. Année 1851, Gand, 321, 328, nr. 14 en 18.
- (23) R.A.G. Inv. 33. *O.L.-Vrouwkerk Sint-Pieters*. Rekeningen van nr. 251 (1635) tot 278 (1665); nr. 132: Bewijsstukken schilderijen.
- (24) R. A. G. ibidem, rekening nr. 260, 1643, fº 45.
- (25) R.A.G. ibidem, nr. 132, Bewijsstukken schilderijen.
- (26) R.A.G. ibidem, nr. 265, 1649-1650, fº 57^v.
- (27) R A G ibidem, nr. 266, 1651, fº 55.
- (28) R.A.G. ibidem, nr. 132, Bewijsstukken schilderijen.
- (29) C. VAN DE VELDE, *Enkele gegevens over Gentse schilderijen*, Gentse Bijdragen tot de kunstgeschiedenis en de oudheidkunde, Deel XX, 1967, Gent HIKO, 221-226. A. DE SCHRIJVER en C. VAN DE VELDE, *Catalogus van de schilderijen*. Oudheidkundig Museum, Abdij van de Bijloke, Gent, 1972, 79-81.
- (30) KERK O.-L.-VROUW SINT-PIETERS, *Kunstpatrimonium*, Inventaris, nrs. 394, 395, 396, 397, 398. Hiermede betuigen we aan de Z.E.H. A. Van der Schueren onze dank voor de ontvangen informatie en dokumentatie.
- (31) R. VAN DRIESSCHE, *Stoffering van de barokke kerk van Sint-Pieters te Gent*, Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, Gent, 1979, 17.
- (32) Dr. E. DHANENS, *Sint-Baafskathedraal, Gent*. Gent 1965, Kunstpatrimonium Oost-Vlaanderen, 213.
- (33) S.A.G. *Gildeboek schilders*, 183/1, 72, 78^v, 79, 85^v.
- (34) J.P. DE BRUYN, ibidem, 148, 149, 212.
- (35) F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *Geschiedenis van Nazareth*, Eerste reeks, Arr. Gent 5e deel. Gent, 1864-1870, *De kerk van Nazareth*, 55.
- (36) CH. PIOT, ibidem, Annexe I, 132; Annexe IV, 137, 139, 146, 149, 151, 153, 158, 159.
- (37) Dr. E. DHANENS, *Sint-Baafskathedraal*, ibidem, 207, 208.
- (38) R.A.G. Inv. 50, *Abdij Nieuwenbos*, nr. 129, ontvangbewijzen 1651, fº CXLVr.
- (39) E. COPPIETERS STOCHOVE, *Les archives conservés dans /es ég/ises et couvents de Gand*. Bulletin de la Ste d'histoire et archéologie de Gand. Gent, 1900, 123. Persoonlijk hebben we in het archief van de Sint-Jacobskerk het dossier met de bewijsstukken nagezien, inventarisnr. 1545. Genoemd bewijsstuk nr. 108 bevindt zich niet meer in het dossier.
- (40) Archief Sint-Jacobskerk. Invent. nr. 1473, rekeningen fº 128. FR. VERSTRAETEN, *De Gentse Sint-Jacobsparochie*. Gent, 1975, Deel II, xx, 529.
- (41) C. VAN DE VELDE, ibidem, 221.
- (42) A. DE SCHRIJVER en C. VAN DE VELDE, ibidem, 79-81.
- (43) J.P. DE BRUYN, ibidem, 155.
- (44) S.A.G. *Poortersboek, deel IV, 1542-1651, 119, 162^v*. Olivier HALS. - *Staten van goederen, 330/ 49/1, 1599-1632, fº 8: O. Ha/s Fº Jan, gehuwd Margerite Kiekepoost Wordt nog vermeld in 48/1 1585-1599, fº 124 (1593-1594) en 112^v (1595-1596). Olivier Ha/s en Melchior Dassoneville (Gents poorter 1600, °Brugge †Mechelen 1619) vernieuwden, circa 1598 het retabel en beeld van O.-L.-Vr. in de Sint-Niklaaskerk. Cf. Dr. E. DHAENENS, *Sint-Niklaaskerk Gent*, Gent 1960, 65. Andries HALS, is de oom van de kinderen van Olivier Hals, genoemd: Margerite, Marie en Joanne.*
- (45) Archief Sint-Jacobskerk. Inventaris nr. 1521, fº 6^r. FR. VERSTRAETEN, ibidem, 555, 607.

Verering van tandheiligen, resp. van de H. Apollonia in de provincie Limburg anno 1991-1992

Met het oog op ons onderzoek naar de *nog levende* volksdevotie voor tandheiligen in Limburg namen wij o.m. de *Limburgsche Volkskunde* (1928) van Jules Frère, het hoofdstuk *Folklore* van H. Jamar in het boek *Limburg* (1953) en "*Gouden Tandem*" (1986), uitgegeven ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van de Limburgse Tandartsenvereniging, door. Ook de lijvige catalogus *Laat-gotische beeldsnij kunst uit Limburg en Grenslant* (Sint-Truiden, 1990) verschaftte ons interessante informatie.

In Limburg troffen wij geen enkele kerk aan, die als eerste patrones de H. Apollonia heeft. De Oudheidkundige Inventaris (1928) van de provincie Limburg citeert bij Wijchmaal (Peer) wel: Kerk van de H. Trudo en Apollonia. Het drukwerk, d.w.z. litanieën, gebeden, enz. betreffende de verering van tandheiligen, resp. van de H. Apollonia, is anno 1992 in Limburg beperkt, als we dit vergelijken met Oost- of West-Vlaanderen. Jos Philippen (*De oude Vlaamse bedevaartvaantjes*, 1968) en P. Vansummeren (*Bedevaartvaantjes uit de provincies Antwerpen en Limburg*, 1983) onderstreepden dat voor Limburg veel minder bedevaartvaantjes voorhanden zijn dan voor Antwerpen of Brabant bijvoorbeeld. Anderzijds dient er op gewezen te worden dat wij voor de prachtige Lieve-Vrouw van Tongeren, Kortenberg, Hasselt, Zutendaal, Heppeneert, e.a.m. toch over *vele* lokale devotionalia beschikken. Dat de meeste 'prentjes' in Limburg, te Brugge bij K. Van de Vyvere-Petyt gedrukt werden, lijkt ons niet uitzonderlijk. Ook voor de andere Vlaamse provincies is dit het geval.

Opmerkenswaardig is o.i. wel dat de H. Hubertus vaak aangeroepen werd/wordt tegen tandpijn, dat O.-L.-Vrouw van Rust te Heppeneert nog altijd vele kinderen met tandpijn helpt en dat er in de Voerstreek nog een héél speciale volksdevotie leeft.

Wij bespreken de twaalf plaatsen in Limburg, waar de volksverering voor tandheiligen nog min of meer aanwezig is, zoals in onze vorige bijdragen, in alfabetische volgorde:

1. BINDERVELD (deelgemeente van Nieuwerkerken):

De Broederschap van de H. Apollonia, de enige voor heel Limburg, wordt eerstdaags "in de computer gestopt"!

Drie bezoeken: 22/3/91, 11/8/92 en 10/11/92.

Achteraan in de Sint-Jan-de-Doperkerk bevindt zich een beeld van de H. Apollonia mét offerblok ervoor, rechts vooraan in de kerk staat het pronkstuk: een buste van de tandheilige met relikwie-opening, die 'vroeger' in de processie

werd meegedragen (cfr. Stene, Sombeke). De oude pastoor, Z.E.H. Jozef Smeulders (°Lommel), is niet bereid - of in staat? - ons veel informatie te geven over de lokale volksdevotie t.e.v. de H. Apollonia.

Rond 9 februari is er in het dorp nog altijd een kleine winterkermis, en op de naamdag van de tandheilige zelf, d.i. 9 februari, wordt er een mis gedaan voor de afgestorven leden van de *broederschap van de H. Apollonia*, de enige confrerie van deze heilige, die nog in Limburg bestaat! De helft van alle gezinnen, aldus het hoofd van de parochie, is ingeschreven in de broederschap. Het gaat hierbij om ca. zestig families (Binderveld telt maar 570 inwoners). Het lidgeld bedraagt *tien frank* per persoon en per jaar, honderd frank "voor 't leven". Z.E.H. Smeulders wenst de bijdrage niet te verhogen. De geïnteresseerden betalen deze kleine som samen met het jaarlijks abonnementsgeld op het parochieblad. "Ook uit het offerblok achteraan in de kerk halen wij in de loop van het jaar nog wat geld, zodat enkele missen t.e.v. de plaatselijke tandheilige kunnen opgedragen worden..." voegt de pastoor hier aan toe.

De oud-koster, Paul Bangels, deelde ons mee dat er vóór de komst van de huidige pastoor elk jaar in februari nog *een noven* t.e.v. de H. Apollonia gehouden werd en dat er dan "bélekes met een gebed op" (maar geen medailles) uitgedeeld werden. Maar van dit alles is niets overgebleven, zelfs het overschot van de "bélekes" is uit de sacristie verdwenen... "Zou de pastoor op de feestdag van de H. Apollonia nog wel *haar gebed* lezen?" zo vroegen enkele parochianen zich af, toen wij er in november jl. waren. Wordt er nog met de relikwie gezegend? Niemand kon het ons met zekerheid zeggen.

De vorige zielenherders van Binderveld, Z.E.H. Schoofs en vooral Z.E.H. Gerits (vóór 1959), waren meer Apollonia-gezind en drongen er bij de ouders van een pasgeboren meisje op aan dat zij toch zéker aan hun baby als tweede voornaam Apollonia zouden geven.

INSCHRIJVINGSFORMULIER HERNIEUWING PAROCHIEBLAD

De familie : .....

Straat : ..... nr. ....

- Wenst het abonnement verder te nemen in 1993.
- Ben nog niet geabonneerd op het parochieblad maar wens een abonnement voor 1993. (+ gratis nummers vanaf inschrijving tot einde december)

Prijs parochieblad '93			450 F
☐ Lidgeld broederschap Franciscus	15 F x	.....	..... F
☐ Lidgeld Apollonia	10 F x	.....	..... F
☐ Vrijwillige parochiale bijdrage			..... F
In totaal betaal ik de som van :			..... F

Gelieve aan te duiden wat van toepassing is.

Wij hadden in Binderveld eveneens contact met dhr. Jean Delvax (38 j.), secretaris van het parochieteam. Hij staat o.m. in voor het opstellen van de parochiekalender (voor 1993 staat de H. Apollonia nog vermeld op 9 februari), voor het noteren van de jaardiensten voor overleden parochianen, voor het innen van het geld voor het parochieblad en voor de twee broederschappen, met name dat van de H. Franciscus en dat van de H. Apollonia. Wij konden "de boeken" even inkijken en mochten er enkele pagina's uit fotocopieren. Om dat alles in de nabije toekomst wat overzichtelijker te maken, gaat J. Delvax eerstdaags "alles op computer zetten, dus ook het ledenbestand van de broederschap van de H. Apollonia..." Nu worden de namen nog met de hand in het register ingeschreven en dit vergt volgens de secretaris te veel tijd. Zijn tanden/tandpijn verkopen is in dit kleine dorp niet bekend.

2. **GENOELSELDEREN** (deelgemeente van Riemst)

Komt de *Sint-Apolloniakapel* (1760) terug in de belangstelling?

Bezoek op 1/12/92.

Aan de weg naar Millen, op een heuveltje, staat de oude Sint-Apolloniakapel (1760), misschien gebouwd op Romeinse grondvesten. De inwoners van Genoelselderen spreken echter allen van de "*Witte Kapel*" (Gids voor Vlaanderen, V.A.B., 1966). Tot aan W.O. II ging de plaatselijke bevolking er naar toe "voor de tandpijn", zo vertelt ons mevr. Michiels (*1924), café-uitbaatster in het dorp. Zelf is ze nog als meisje van zestien jaar (dus in 1940) gaan bidden bij de "*Witte Kapel*", toen ze met tandpijn geplaagd zat. Een offerblok was er niet, de tandpijnlijders wierpen het geld in de kapel op de grond... "En je kunt het niet ontkennen, aldus onze informante, vele bezoekers van de kapel zijn op die manier van hun tandpijn afgeraakt... ook ik!"

"Zijn tanden of tandpijn verkopen" kent Mevr. Michiels niet.

Wereldoorlog II en de vestiging van (meer) tandartsen in deze afgelegen streek betekenden het einde van de lokale volksdevotie.

Naast het beeld van de H. Apollonia zou in de "*Witte Kapel*" ook een *H. Hubertus*, de volksheilige bij uitstek in Limburg (vaak ook aangeropen tegen "razende tandpijn"), hebben gestaan. Na de Tweede Wereldoorlog zijn beide beelden uit de kapel verdwenen - gestolen?

In november 1989 deed burgemeester Stevens van Riemst een oproep tot steun aan de bevolking. Met de aanschaf van een nieuw Apolloniabeeld, kon immers weer aangeknopt worden "bij een eeuwenoude traditie in de *Witte Kapel*" (cfr. Het Belang van Limburg van 25/11/89, waarin sprake is van de H. Apollonia...)

Mevrouw Katrien Monard uit Val-Meer aan de weg naar Bitsingen (Bassenge) liet hierop weten dat ze op zolder nog een gepolychromeerd beeld in pleister (wellicht 1ste helft van de 20e eeuw) van de tandheilige had staan, afkomstig van "'t kapelleke te Val" (of Apolloniakapelleke) aan de Vijfkruisenstraat. Rond dit bedehuisje leefde tot aan de tweede oorlog nog een plaatselijke volksverering voor de H. Apollonia, die gepaard ging met het zeggen van enkele gebeden en het *inkloppen van spijkers in de lindebomen*, die *errond* stonden, of *in het hout zelf* van de kapel (meege-deeld door Julien Huls, °Val-Meer, 60 j. - 1/12/92). Een 20-tal jaren geleden moesten de vijf prachtige lindebomen en het bedehuisje plaats maken voor het verkeer. Iets verder staat nu een nieuwe kapel met vijf kruisen erop, toegewijd aan *Onze-Lieve-Vrouw*. De heemkundige kring van Val-Meer gaat met de eventuele schenking van Mevrouw K. Monard aan de "Witte Kapel" in Genoelselderen echter niet akkoord. Zij meent dat het beeld van de H. Apollonia moet blijven, waar het vandaan komt, nl. in Val-Meer, ook al staat het na drie jaar nog altijd op de zolder van Mevr. Monard! Deze laat 'de hele zaak' maar rusten. Als C.V.P.-gemeenteraadslid van Riemst wenst mev. K. Monard zeker niemand voor het hoofd te stoten...

Of het initiatief van burgemeester Stevens onder de noemer "volksdevotie" kan geplaatst worden, valt te betwijfelen. Zo werd de lokale geestelijkheid tot op heden nooit bij de zaak betrokken, dixit Z.E.H. Maurissen, pastoor van Membruggen (Sint-Hubertus) én Genoelselderen (Sint-Martinus). Wij geloven ook niet dat men een volksdevotie, na een onderbreking van ongeveer vijftig jaar, weer op gang kan brengen.

3. **HAREN** (Gehucht van Bommershoven, deelgemeente van Tongeren):

Volksdevotie het hele jaar door en véél volk op 9 februari!

Bezoek op 22/3/91.

In dit rijke zuiden van de prov. Limburg, nl. in Haspengouw, vonden wij één *bloeiend* Apollonia-oord: Haren (Bommershoven). Jaak Roosen (°Opglabbeek) is in dit kleine gehucht van ca. 450 inwoners al dertien jaar pastoor. Hij is erg trots op zijn Sint-Pieterskerkje (15de eeuw) en hij weet ook enthousiast te vertellen over de volksdevotie voor de H. Apollonia. Haar beeld (18de eeuw) bevindt zich rechts vooraan in de kerk.

Ieder jaar, op de eerste zondag na 9 februari, is er om 8.30 u. een plechtige mis ter ere van de H. Apollonia. Tijdens deze dienst wordt de relikwie vereerd. Hierbij geeft de pastoor wat uitleg: door deze verering hoopt men in de loop van het jaar van tandpijn bewaard te blijven. Er is nog altijd veel volk, zelfs van buiten Haren-Bommershoven, in het kerkje. Z.E.H. Roosen telde in 1991 - in de bittere koude en sneeuw - meer dan 250 gelovigen of bedevaarders en er is maar plaats voor 120 personen! De mensen stonden dus tot buiten het kerkje, aldus de zielenherder. Tot voor enkele jaren kwamen de paters minderbroeders van het Begijnhof te

Lied ter vereering van
de H. Apollonia
Patrones van Haren

5.

Andante religioso *mi*

Tot Ik gaam ons ge-bed, ons vro-me van-gen
 Alty wil-len leed en pijn ge-dul-dig dra-gen
 Wij al-len dan-ken U, O ~~vro-mo~~-vrou-ve,
 Sint A-pol-lo-ni-a aan-hoor ons lied. Ter-
 sint A-pol-lo-ni-a zo-als Ik deed. Laat
 Voor zo-veel pijn en smart, door U ver-licht, *spoeds*
 hoor ons zuch-ten ons diep ver-lan-gen
 toe dat wij - Ik be-trouw vol vra-gen: *of*
 zik-ken wij hoop-vel op U ver-trou-
 wen, *Ref. met berieling f.* *hoop-vel*
 dat groot en klein Ik he-den biedt. In on-ze
 sta ons na-bij in angst of leed.
 Dat ie-der-ken zich tot u sicht.
 Ou-de kerk, Sint A-pol-lo-ni-a, Ziet ie-der
 naar U op, O, Heil-ge vrouw. Be-schermin leed en rouw.
 Sint A-pol-lo-ni-a, Be-scherms Glas-fen-gour
 O, Heil-ge vrouw.

Beeld van de H. Apollonia (17e eeuw), in de St.-Pieterskerk te Haren (bij Tongeren).

Tongeren op de feestdag van de H. Apollonia de mis doen met sermoen, lof en kinderzegen. Men zong toen ook nog het Apollonia-lied, gemaakt door een 'anonieme' pastoor uit Heks. De laatste strofe werd door iemand van Haren zelf opgesteld.

De Apolloniabedevoort ging, zoals vaak op andere plaatsen, gepaard met een *kermis* rond de kerk. De gemeenteraad zag zich verplicht hieraan een einde te stellen omdat het doorgaand verkeer op deze manier gehinderd werd en omdat talrijke omwonenden het lawaai (van de kermis) niet langer konden verdragen.

Ook op andere momenten van het jaar komen nog tientallen mensen uit Haspengouw (individueel) aan Z.E.H. Roosen vragen of hij hen geen speciaal gebed met afbeelding van de tandheilige kan bezorgen. De pastoor maakte daarom *zelf* een kleurfoto van het Sint-Apolloniabeeld in zijn kerk, stelde een korte biografie op van de patrones tegen de tandpijn en schreef voor de bedevaarders een gebed, overgenomen uit de mis van de martelaressen, maar door hemzelf aangepast. Anderen gaan bij de omwonenden van de kerk de sleutel vragen - ze is meestal gesloten uit veiligheidsoverwegingen - om voor het beeld van de H. Apollonia te kunnen bidden en er een kaars te offeren.

"Al de foto's van de H. Apollonia - ca. 250 exemplaren - zijn op amper één jaar tijd door tandpijnlijders 'opgevraagd', ook het drukwerk is nagenoeg volledig uitverkocht, aldus de pastoor... Dit doet toch veronderstellen dat men in onze gezinnen nog een grote liefde heeft voor deze tandheilige" (brief van 26/4/91).

Z.E.H. J. Roosen wordt zelf blijkbaar minder geholpen door de H. Apollonia, want toen wij hem in maart 1991 bezochten, moest hij de volgende dag dringend naar een stomatoloog in Hasselt... op advies van de plaatselijke tandarts!

"Gouden Tandem" (Limburgse tandartsenvereniging, 1986) moet met kritische zin gelezen worden. Er staan in dit boek vele fouten en hiaten. Het volledig ontbreken van Haren/Bommershoven als Apollonia-bedevoertplaats is er één van.

4. **HEPPENEERT** (Gehucht van Maaseik)

Onze-Lieve-Vrouw van Rust, patrones voor de slaap, tegen hoofd- en tandpijn, zenuwziekten en alle lichamelijke kwalen, die de rust wegnemen...

Bezoek: einde augustus 1992.

Tot juist voor de Tweede Wereldoorlog kon je op alle litanieën t.e.v. Onze-Lieve-Vrouw van Rust (beeld uit de 15de eeuw!) in Heppeneert lezen dat "men haar komt bidden voor de genezing van schreiende kinderen... Ze wordt ook aangeropen als de patrones voor de slaap, tegen hoofd- en tandpijn, zenuwziekten, krankzinnigheid en alle lichamelijke kwalen, die de rust benemen. Bijzonderlijk nog om 's nachts van alle kwade dromen en bekeringen gespaard te blijven..."

O. L. Vrouw van Rust, bid voor ons.

Bewijs van Opneming
in de Aartsbroederschap van

O. L. Vrouw van Rust

opgericht door Z. H. Leo XIII, in de parochiekerk van
HEPPENEERT-BIJ-MAASEIK (Belg. Limburg)

Madame *Verlinden* .....

is aangenomen in de Aartsbroederschap van Onze
Lieve Vrouw van Rust, den *10. Januari 1934*

De Bestuurder: **L. WELLENS - PASTOOR**

L. — STREVEN en DOEL van de Aartsbroederschap.
De Heilige Moeder van God, de Koningin van den Vrede, — die ons de RUS van hart en geest, gedurende ons leven en in ons sterfensuur verkrijgen en verzekeren kan — eeren en doen eeren — dat is het streven en doel van de Aartsbroederschap.

Door Maria zullen we tot Jezus gaan, die AAN ALLEN rust en vrede belooft in Zijn H. Hart. Zij opent ons die goddelijke ark, waarin we veilig kunnen wonen tegen de stormen en gevaren van den duivel, de wereld en ons eigen slechte driften. Rust en vrede zijn des levens hoogste goed: zonder dat zijn alle andere goederen zonder waarde en kunnen ons geen geluk aanbrengen. Daarom zegt de Goddelijke Heiland, Jezus, dat HIJ ALLEEN dien vrede geeft, die alles te boven gaat en niemand dan HIJ dien zoeten vrede geven kan.

Deze kostbare gave, de gave, aller gaven, de schat boven alle schatten, komt tot ons door de zachte banden van de Middelaars van alle gepaden, Maria, die onder den Zoeten Naam van Onze-Lieve-Vrouw van Rust te Heppeneert bijzonder wordt vereerd.

Men komt daar voornamelijk bidden voor de genezing van schreiende en stuipzieke kinderen, in en buiten den slaap aangedaan door beroerten en andere kwalen. O. L. Vr. van Rust wordt ook aanroepen als de patrones voor den slaap, tegen hoofd- en tandpijn, zenuwziekte, krankzinnigheid en alle kwalen die de rust benemen. Bijzonder nog om 's nachts van alle kwade dromen en bekeringen bevrijd te zijn, en vooral om de rust van het geweten te bewaren of te verkrijgen en eens een rustigen en zaligen dood te mogen sterven.

Om deze tekst op zijn actualiteit te kunnen toetsen, gingen wij bij de Zusters van Liefde in de pastorie van Heppeneert aankloppen. Zuster Hubertino (°Zonhoven) gaf ons dadelijk drie verschillende moderne "blauwe" prentjes, maar de woorden 'hoofd- en tandpijn' staan er niet meer op vermeld.

De zuster deelde ons mee dat Onze-Lieve-Vrouw van Rust hedentendage vooral aangeropen wordt voor *kinderen*, die niet kunnen slapen en door angstige of onrustige volwassenen, vaak ouderen. Jonge mensen komen hier soms bidden om een succesvolle nieuwe relatie op te kunnen bouwen.

Uit het archief van de Zusters van Liefde (pastorie) blijkt dat velen door hoofd- en tandpijn geplaagd naar Heppeneert kwamen, cfr. de

talrijke "bewijzen van aanneming in de Aartsbroederschap van O.-L.-Vrouw van Rust". Anno 1992 heeft men hiervan geen enkel schriftelijk bewijs meer, maar ons onderzoek toont duidelijk aan dat O.-L.-Vrouw van Rust te Heppeneert ook nu nog door sommigen in Limburg en zelfs uit andere provincies (bij de zusters in het klooster te Aspelare en in Emelgem bij Izegem) aangeroepen wordt tegen tandpijn. Het zijn in deze context doorgaans ouders met voortdurend wenende *kinderen*. Wij verwijzen hierbij ook naar de clarissen in Tongeren (cfr. infra).

5. **HEUSDEN-ZOLDER:** Het *nieuwe Apolloniakapelleke* aan de Voortweg in Heusden trekt nog maar weinigen aan...

Bezoeken op 11/5/91 en 24/7/92

Tot in de jaren zestig bevond zich in Heusden een *Sint-Apolloniakapel* aan de grote weg, Guido Gezellelaan. De volksdevotie voor de tandheilige leefde er *in alle stilte* verder. "Zelfs mensen uit Heusden, die de naam hadden van 's zondags niet naar de kerk te gaan en vaak zelfs met het katholieke geloof spotten, trokken met hun tandpijn - bij voorkeur 's nachts, om niet gezien te worden - naar Sint-Apollonia, gingen enkele keren rond de kapel en bleven dan een tijdje voor het beeld staan..." zo vertelde ons o.m. Louis Weyens, begrafenisondernemer in Heusden.

Rond 1965 werd deze Apolloniakapel afgebroken om er de weg te kunnen verbreden. Ook het plaasteren beeld van de tandheilige is dan verdwenen, volgens L. Weyens.

In 1986 nam Alfons Claes van de lokale heemkring, verwoed verzamelaar van heiligen in Andennebiscuit, het initiatief voor het oprichten van een *nieuw Apolloniakapelleke* aan de Voortweg of Voortstraat. In verband met onze

enquête naar nog levende volksdevotie voor tandheiligen schreef A. Claes ons het volgende (brief van 18/3/91): "... Ik bezit geen enkel beeldje in biscuit of porselein van de H. Apollonia, wel heb ik een gipsen beeld. Vroeger stond er hier een Sint-Apolloniakapel, die een vijftiengestigal jaren geleden werd afgebroken. Omdat ik toch een vervanging van de Sint-Apolloniakapel wilde, heb ik een Sint-Apolloniakapelleke *in een boom* laten ophangen aan de Voortweg. Dit gebeurde op 30 april 1986 's avonds. De inzegening gebeurde door Z.E.H. Jan Verhees, oud-deken. Ik heb toen een *herinneringsprentje* (een fotocopie) gemaakt, geen echt drukwerk. Het kapelleke hangt er nog steeds. Wij bezoeken het alle jaren bij onze kapellekenstocht op één mei. Wat *het noorden* van Limburg betreft, daar is een verklaring voor (voor het ontbreken van drukwerk t.e.v. de H. Apollonia): in vroeger tijden was onze streek, d.w.z. de Limburgse Kempen, *zo arm* dat wij geen speciaal drukwerk konden laten maken; dus nam men maar een bestaande litanie t.e.v. de H. Apollonia, bijv. die van het Sint-Janshospitaal te Brugge (cfr. Wijchmaal-Peer)..."

De tekst bij het Apolloniaboomkapelletje in Heusden is eveneens van de hand van A. Claes en luidt: "H. Apollonia, martelares, stierf bij een anti-christelijke volksoproer op de brandstapel, nadat haar de tanden uit de mond waren geslagen; daarom wordt zij aanroepen tegen de kiespijn. Haar naamfeest wordt gevierd op 9 februari. Bid voor ons".

De verering blijft anno 1992 nagenoeg uitsluitend beperkt tot één mei (Kapelkensactie). Dit werd ons op 24/7/92 door enkele bewoners uit de onmiddellijke buurt van het kapelletje gezegd. Anderzijds wees Louis Weyens er ons op dat het nieuwe Apolloniakapelletje eigenlijk veel *te ver van "de bewoonde wereld"* ligt om voor een hernieuwde volksdevotie in aanmerking te kunnen komen.

De boven geciteerde catalogus "Laat-gotische beeldsnijkunst uit Limburg..." vermeldt bij Heusden-Zolder, inventaris III.30, de Sint-Rochuskapel met o.m. een *getransformeerde* H. Apollonia (oorspronkelijk een apostelfiguur). Op 11 mei 1991 gingen wij er ter plaatse een kijkje nemen, maar de beelden waren de vorige nacht gestolen. De buurtbewoners, onder wie de 'beschermers' van de Sint-Rochuskapel, deelden ons mee dat er hier nooit sprake is geweest van een volksverering voor de tandheilige.

6. **KERNIEL** met het klooster van Kolen (deelgemeente van Borgloon)

Het oude Apolloniabeeld (1480) is verdwenen...

Bij de *H. Odilia* bestaat nog altijd een intense volksdevotie, voor *alle* kwalen...

Bezoek op 10/11/92

In "Laat-gotische beeldsnijkunst uit Limburg..." staat bij Inventaris III.88, nr. 80 een mooie foto van het Apolloniabeeld (ca. 1480) uit de Sint-Pantaleonkerk in Kerniel. Dit *oude* beeld is echter "*verdwenen*"... Of er ooit een volksdevotie voor deze tandheilige heeft bestaan, konden onze

lokale informanten ons niet meedelen en met de pastoor, Z.E.H. Jaak Rutten, kregen wij helaas geen contact (ook niet later, schriftelijk).

Odilia van Keulen wordt in Limburg nog altijd intens vereerd, getuige daarvan een recente affiche van het plechtig oktaaf van de H. Odilia "aangeropen tegen kwalen der ogen..." te Godsheide (Hasselt). Ook in Maaseik wordt de H. Odilia, onder impuls van de kruisheren (cfr. Diest), nog vaak aangeropen. Alhoewel de H. Odilia vooral als oogheilige wordt genoemd, citeerden twee van onze informanten, nl. een kruisheer uit Diest en een uit Maaseik, haar ook tegen tandpijn. J. Steinmetz, kruisheer uit Maaseik, schreef in 1980 een boekje over de verering van de H. Odilia, waarin hij een lied t.e.v. de H. Odilia, patrones *tegen alle kwalen*, publiceerde. Daarom staken wij ons licht op in het klooster Mariënlof van Kolen (Kerniel). De portierster, een zuster bernardines van Hollandse afkomst, leidde ons eerst binnen in de prachtige sacristie met schrijn van de H. Odilia. De zuster onderstreepte dat de H. Odilia van Keulen, maagd en martelares, inderdaad aangeropen wordt tegen *alle kwalen*, voornamelijk van de ogen, maar ook tegen zweren, tegen kanker, bij hopeloze gevallen, enz. En tegen tandpijn? "Ongetwijfeld, aldus de zuster, vorige week kreeg ik hier de 'zoveelste' moeder met een voortdurend wenend kindje op bezoek. Het staat vast dat dit grote kinderverdriet samenhangt met het uitkomen van de tandjes... Ook hiervoor komt men bij de H. Odilia... ja, *voor alles!*" We krijgen bij ons afscheid een prentje van de oogheilige, een medaille en een boekje over de geschiedenis van het klooster door A.F. Marcus. Als we de zuster mogen geloven bestaat hier dus nog een levendige *volksdevotie*.

7. **KORTENBOS** (gehucht van Kozen, nu een deel van Sint-Truiden)

O.-L.-Vrouw als patrones van Limburg, H. Apollonia als patrones *van de Limburgse tandartsen...*

Bezoeken op 4/6/91 en 12/8/92.

In het boekje "Handleiding naar het beroemd Heiligdom van O. L. Vrouw Miraculeus te Cortenbosch bij Sint-Truiden... Patrones van Limburg" (Averbode, Drukkerij der Abdij, 1927) lezen wij op pag. 13 bij de H. Apollonia: "... Jacobus Van den Berck, een beroemd geneesheer, vereerde op zijne beurt, ten jare 1692 de kerk van Cortenbosch met het schoon beeld der H. Apollonia, maagd en martelares van Alexandrië. Het feest van de H. Apollonia valt op den 9de Februari. Te Cortenbosch, gelijk toch in vele andere kerken, wordt zij met groote vertroosting aangeropen en vereerd als eene voorname patrones *tegen hoofd- en tandpijn*, volgens deze vier verskens, die van ouds in gouden letters onder haar beeld te lezen staan: Aploni, Christi maeght: laat uwe leden branden, laat van den vreden Beul uittrekken uwe tanden, Wij bidden u, o maeght, uit een eenvoudigh hert, Door 't leijden van uw pijn, verlost ons van dees smert..."

Voor de Tweede Wereldoorlog zou er nog een litanie t.e.v. de H. Apollonia van Kortenbos in omloop geweest zijn (afkomstig van *Gent?* - zie J. Frère,

pag. 180). Het beeld van de tandheilige staat rechts vooraan in de basiliek. Links bevindt zich de H. Brigida (17de eeuw), vroeger in heel Vlaanderen vaak aangeropen tegen de ziekten van het vee, meer naar voren staan de beelden van de *H. Gerlacus* (17de eeuw) en de *H. Gislenus*.

Volgens pastoor-pater Fets overtreft de volksdevotie voor Onze-Lieve-Vrouw, Behoudenis der Kranken (17de-eeuws beeld), veruit die van alle andere heiligen, die in de kerk staan. De Patrones van Limburg wordt nog bijna dagelijks aangeropen voor een spoedige genezing, bij gezinsproblemen, bij examens (vooral in juni!), bij allerlei ziekten, om (spoedig) werk te vinden, bij bevallingen, enz. - cfr. het intentieschrift achteraan in de kerk en de gestencilde bladen met de diensten in de basiliek. Anderzijds is er, aldus de pastoor, nog altijd een kleine devotie voor de H. Gerlacus, aangeropen tegen allerlei kinderziekten, o.m. bedwateren. De lokale boerenbevolking en inwoners uit Wallonië laten zich i.v.m. die devotie meest opmerken. Ook de H. Gislenus wordt hier te Kortenbos nog sporadisch vereerd door jonge moeders, die zijn bijstand willen krijgen. Daarom hangen sommigen nog de zog. 'gewijde gordel' of draagriem om (cfr. het beeld van de H. Gislenus, vooraan in de kerk).

Of de *H. Apollonia* nog sukses heeft, kon de pastoor ons niet zeggen. "Sommige bedevaarders blijven wel eens langer staan voor het beeld van de tandheilige, zo zegt ons Z.E.H. Fets, maar is dit uit devotie of gewoon uit nieuwsgierigheid, voor het mooie beeld."

Onder het hoofdstuk "Een eigen patrones" publiceerden de Limburgse tandartsen in het boek "Gouden Tandem" (1986) niet minder dan twee foto's van dit beeld met de 'Oud-Nederlandse' tekst erbij. Op die manier wilden ze het fraaie houten beeld van hun patrones te Kortenbos ongetwijfeld extra in de belangstelling plaatsen, zeer terecht trouwens. Een uniek 'stuk' in een prachtige kerk!

8. **LANAKEN:** Bescheiden volksdevotie in de 'nieuwe' Apolloniakapel (Bessemmerweg) - Opmerkenswaardig *prentje uit 1982...*

Twee bezoeken: 26/7/91 en 28/8/92 - schriftel. correspondentie met dhr. Jean Maenen (lokale heemkring)

In december 1990 drukte zuster Gabriëlle Van Pamel van de zusters Sint-Vincentius a Paulo te Gijzegem (°Erondegem, 1905), oud-lerares, ons goed op het hart zeker de Apolloniakapel te Lanaken aan de Bessemmerweg bij ons onderzoek niet te vergeten. De zuster heeft jarenlang in de parochie van Sint-Ursula (Lanaken-Centrum) "in het onderwijs gestaan" en herinnert zich uit die tijd nog goed de bescheiden lokale volksdevotie voor de H. Apollonia.

Wij waren er twee keer, telkens bij het begin van de zomervakantie, in 1991 en 1992. De *Apolloniakapel* - nieuwbouw! - bevindt zich aan de rand van een groot plein bij de Bessemmerstraat en de H. Dunantstraat. In het midden

van de kapel, achter een hek, zagen wij een beeldje van de H. Apollonia, gebakken in bruine klei, en met een ketting vastgemaakt. Naast de H. Apollonia stonden twee beelden van Onze-Lieve-Vrouw. De bloemen erbij waren verwelkt ofwel waren het 'kunstbloemen', die vol stof hingen. Het geheel van het interieur bood een slordige, onverzorgde indruk. Wij noteerden de tekst boven de kapel:

"H. Appollonia, patrones tegen de tandpijn (n.v.d.r. *Appollonia* met dubbele p!)" . De burens aan de overkant, dhr. en mevr. Meertens-Gijbels (ca. 65 j.), uitbaters van de winkel "Algemene Voeding", deelden ons in juli 1992 over de kapel het volgende mee: "Ieder jaar (ook dit jaar nog), worden beurteling alle kapellen van Lanaken in de maand mei bezocht om er een mis in open lucht te doen. Dan is er nog veel volk in en rond de kapel. Op andere dagen, in de loop van het jaar, zien wij af en toe nog wel eens een volwassene aan de kapel... Ja, zo één of twee keer per maand, ongetwijfeld met tandpijn... Traditiegetrouw houden deze tandpijnlijders of tandpijnlijdsters dan *een noveen*, d.w.z. negen dagen lang komen ze elke dag bij de kapel bidden. Soms wordt er nog een kaars geofferd en wordt er nog wat geld in het offerblok gedeponneerd. Na die noveen zou de tandpijn moeten verdwenen zijn... De Onze-Lieve-Vrouwen stonden oorspronkelijk *niet* in de kapel. Eén werd er na de dood van mevr. Eurlings (±1980), de naaste geboortgenoot, door haar kinderen bij gezet. Zij hadden zelf geen interesse voor het beeld van Onze-Lieve-Vrouw. Het originele Apolloniabeeld uit de eerste oude kapel werd gestolen. Een tiental jaren geleden plaatste men een nieuw Apolloniabeeldje in de huidige kapel, hier aan de overkant. ... Neen, de uitdrukking "zijn tanden verkopen" kennen wij niet! Dezelfde dag in juli 1992 hadden wij eveneens contact met pastoor-deken Z.E.H. J. Hoogmartens van de Sint-Ursulaparochie, maar deze stuurde ons verder door naar dhr. Jean Maenen van de lokale heemkring voor meer informatie over de Apolloniakapel. Hieruit ontstond een schriftelijke correspondentie, waaruit wij het voornaamste citeren (met veel dank aan Jean Maenen, Lanaken):

"... Hierbij een copie van een *oude prentkaart*, waarop de kapel staat afgebeeld. Ze werd *rond 1960* gesloopt voor de aanleg van de H. Dunantstraat. Nadien werd de huidige kapel gebouwd. In het parochiearchief, dat zich in het rijksarchief te Hasselt bevindt, heb ik niets terug gevonden over de Apolloniakapel.

Mevrouw Christoffels-Born, die jarenlang gezorgd heeft voor de kapel, vertelde mij het volgende: De fam. Born, die tegenover de oude kapel woonde op de hoek van de Bessemerstraat en de Hoederbroekstraat, zorgde vele jaren voor het onderhoud van de (oude) kapel. Na de afbraak ervan stonden dhr. Hugo Crauwels en nadien de naaste geburen in voor het onderhoud van de nieuwe kapel. Regelmatig gingen wij (fam. Born) *het geld* oprapen, dat er binnengeworpen werd door tandpijnlijders, maar toch was het niet genoeg om met de processies de kapel op te smukken. Bij de geburen gingen wij dan ook nog wat geld bédelen voor bloemen, e.d. Er werden ook enkele dennetjes geplant en er werd een hart van zand gemaakt vóór de ingang. In dat zand werden dan 'lissen' gestoken, zodat het leek op een stralenkrans. Bovenop werd het hart afgeboord met *grote, witte bonen*. Die (gedroogde) bonen namen de mensen dan mee om in hun bed te leggen *tegen rheuma!*"

Ooit kocht een kloosterlinge, zuster Schobben, een Mariabeeld voor de Apolloniakapel, dat echter gestolen werd.

Voor de nieuwe kapel heeft *kapelaan Vanherck August*, die thans pastoor is in Neerharen, een nieuw Apolloniabeeldje gekocht. Het beeldje, van gebakken klei, werd ontworpen en gemaakt door mevr. Gerda Debruyn-Andries uit Neerharen-Lanaken. Op 23/1/1982 werd dit nieuwe Apolloniabeeld ingewijd. Om 19 h. was er een mis en daarna werd het beeldje *in stoet*, onder begeleiding van de harmonie "Weergalm der Maas", door E.H. Vanherck (toen kapelaan), Helena Ruetten, Madeleine Ceulemans en Robert Beugels naar de kapel gebracht. Terzelfdertijd werd een *prentje* uitgegeven, waar het beeldje op staat afgebeeld. Het prentje werd gedrukt op de pastorij van *Zutendaal* met een primitief drukpersje, vandaar de minder goede kwaliteit van het prentje.

Mijn vader vertelde mij dat hij meermaals naar de kapel is gegaan om er te bidden en geld te offeren om zo van zijn tandpijn verlost te geraken.

Niemand van mijn informanten kon mij iets vertellen over 9 februari, de dag dat de H. Apollonia gevierd wordt/werd. Deze dag ging in Lanaken wellicht ongemerkt voorbij..."

9. 'S GRAVENVOEREN (deelgemeente van Voeren):

Levende volksdevotie: "Een frankske bij *het kruske* aan de Snauwenberg voor de *heilige Apollonia*, tegen de tandpine..."

Twee bezoeken: 25/6/92 en 24/9/92

Op 13 juli 1991 was Huub Broers ('s Gravenvoeren) in Nieuwpoort om er naar aanleiding van het Guldensporenfeest voor de Vlaamse Kring een voordracht te houden over de Voerstreek. Tussen de mooie dia's als

illustratiemateriaal bij zijn uiteenzetting stak een afbeelding van een veldkruisje op de Snauwenberg ('s-Gravenvoeren), waarbij de spreker volgende commentaar gaf: "Hier ziet u nu een *klein veldkruis voor de H. Apollonia*. Bij tandpijn werpt menig Voerenaar er nog enkele frankskens voor, in de hoop dat de tandpijn vlug zal verdwenen zijn..." Vooral de combinatie *veldkruis - H. Apollonia* wekte onze nieuwsgierigheid op.

Na correspondentie met Huub Broers, Guido Sweron en Rob Brouwers trokken wij op een mooie dag in juni 1992 naar Voeren.

Aan de herberg "De Swaen" staat een oude Onze-Lieve-Vrouwkapel (1715), sommigen in het dorp spreken van *de Apolloniakapel*: er stonden namelijk beelden in van de H. Apollonia, van Onze-Lieve-Vrouw en enkele andere heiligen. Het bedehuisje staat nu echter leeg en het ziet er erg verwaarloosd uit. De kapel werd in 1976 aangekocht door de gemeente Voeren en het is algemeen bekend dat de huidige meerderheid in de gemeenteraad zich niet erg bekommert om "Vlaams erfgoed" als de oude kapel. Geruchten doen de ronde dat "de gemeente" de beelden zelfs zou verkocht hebben... Feit is dat er *geen* heiligen meer in de kapel te zien zijn!

In de Sint-Lambertuskerk bestond tot voor kort een aloude Broederschap van de H. Maagd en Martelaresse *Barbara* met ééntalige (Nederlandse) litanie en reglementen van de broederschap, zoals dit ook nog *tot na W.O. II* voor de H. Cornelius in Sint-Pieters-Voeren het geval was. Rond de kerk in 's-Gravenvoeren staan een aantal waardevolle oude *grafkruisen* (17de, 18de eeuw), maar over deze kruisen gaat het in ons onderzoek niet. De

plaatselijke tandpijnlidders, resp. tandpijnlijdsters zoeken evenmin de talrijke *grote* gietijzeren kruisen op, die men er op de meeste kruisingen van wegen of wegjes aantreft. De schaarse *kleine* (veld)"kruskes", die men aantreft op de Snauwenberg (in een wei, aan de rand van de weg) - het zog. Gallingerkruske - op de Wijnantsgrebbe (Mennesgrebbe) en achter de Dries op de Kukkeberg, brengen of brachten de tandpijnlidders troost.

Gallingerkruske

Wij ontmoetten er genoeg informanten - allen nederlandstalig - om ons daarover meer uitleg te geven: landbouwer Hendrik Casterman (ca. 60 j.), de vader van Huub Broërs, landbouwer en fruitkweker Raymond Meyers (°1943!), Leo Smeets (°1926), fruitkweker Theo Broers (°1933) en leraar Willy Machiels uit Moelingen en ten slotte dé experts bij uitstek, resp. voor (graf)kruisen en volkskunde (volksgeloof), de heren *Jaak Nijssen* en *Rob Brouwers*.

- De volksdevotie is in 's-Gravenvoeren nog springlevend! In mei '92, toen Raymond Meyers met hevige tandpijn geplaagd zat, ging hij naar het '*Gallingerkruske*' (Snauwenberg) en legde er wat geld neer. Zolang de frankskes onaangerd bij het veldkruisje bleven liggen, aldus onze informant, had hij tandpijn. Vanaf het ogenblik dat het geld door een toevallige voorbijganger werd meegenomen, ging de tandpijn weg... Zijn ouders en grootouders deden dit ook. Dhr. Meyers vertelde ons dit in juni én in september 1992.

- Vóór de Tweede Wereldoorlog is Leo Smeets vaak met zijn moeder bij het kruis op de *Wijnantsgrebbe* geweest om van zijn tandpijn af te geraken. Het wordt ook nu nog bezocht door Voerenaars met kiespijn!

- Dhr. M. Cailloux ('s-Gravenvoeren) deelde Jaak Nijssens onlangs mee dat het kruis op de *Kukkeberg* achter de Dries een tandpijn milderende functie heeft. Daarom noteerde J. Nijssen in de scriptie van Mieke Beaumont (Maastricht) over kruisen, bij de *Kukkeberg* het volgende: "naar het kruis (van de *Kukkeberg*) gaan voor de *H. Apollonia tegen tandpijn*"...

- Rob Brouwers ten slotte verwees ons naar *een magische kastanjeboom* (Bosstraat, 's-Gravenvoeren), waar mensen met tandpijn *een spijker* komen *inkloppen*. Eerst wrijft de lijder die spijker over de pijnlijke plek, en slaat hem dan in de boom in de hoop dat het gezonde hout (van de stam) *die pijn overneemt*. R. Brouwers gelooft dat het hier over invloed uit Wallonië gaat (Esneux, Olne, Tilff, enz.). Maar ook in Vlaanderen, d.w.z. in Limburg, bestonden (bestaan?) dergelijke volksgebruiken, bijv. in Koninksem (Sint-Jozefskapel) en in Val-Meer (het Apolloniakapelleke te Val, Vijfkruisenstraat).

Raymond Meyers is het met de visie van R. Brouwers niet eens: hij is ervan overtuigd dat "die spijkers" van recente datum zijn en met de plaatselijke traditie niets te maken hebben. "Mijn ouders en grootouders gingen bij die boom wel de *eerste* kastanjes oprapen om van *jicht* gespaard te blijven. Mijn grootvader had een heel jaar lang zo'n kastanje in zijn broekzak steken!"

In het tijdschrift HEEM (tijdschrift voor Overmaas) van nov.-dec. 1959 beschreef rustend onderwijzer Carolus Waelbers de kruisen op de Snauwenberg en op de Wijnantsgrebbe. Bij dat van de Snauwenberg maakte hij volgende aantekening: "Kruis *met Kristus* in halfverheven beeldhouwwerk. Zeer oud..." Jaak Nijssen kan er ons niet veel meer over zeggen: het dateert wellicht uit de *16de eeuw* en het is vervaardigd uit zandsteen van de streek. (Er bestaan over deze soort *kleine* veldkruisjes geen documenten.) Enkele jaren geleden werd het door onbekenden -

dieven uit Nederland? - uit de grond gelicht, maar ze moesten 'hun buit' achterlaten omdat ze op heterdaad werden betrapt.

Rob Brouwers restaureerde het Snauwenbergkruisje en plaatste het dan terug. De combinatie *veldkruisje* - *H. Apollonia* kunnen experts als J. Nijssen of R. Brouwers niet verklaren. Of de volksdevotie voor deze kruisjes uit Wallonië werd geïmporteerd, staat niet vast. Aangezien de Voerstreek *een overgangsgebied* is tussen het Land van Herve en de Maasvallei, kan de volksdevotie voor deze kruisjes evengoed uit het noorden, d.w.z. uit Nederlands-Limburg, ingevoerd zijn. Zo zond de bekende volkskundige Drs. Willem Th. Knippenberg ons in juni jl. een artikel over veldkruisen in het Land van Weert (Nederl.-Limburg), die er nog steeds het voorwerp uitmaken van een speciale volksverering. In deze context zou zeker nog grondiger onderzoek moeten gebeuren.

In de andere dorpen van de Voerstreek vonden wij geen volksdevotie (meer) voor veldkruisen. In Moelingen troffen wij nog wel *een genezer*, een zekere Chr. S. (70 j.) aan, die plaatselijk beschouwd wordt als "een verdrijver van de tandpijn" en andere ziekten. Tot voor enkele jaren bezat hij een "oude" tand, die zijn moeder op het kerkhof van Moelingen gevonden had. Zij wreef er mee over *de zieke kies* en zo verdween de tandpijn. Maar C.'tje, zoals de mensen hem in Moelingen noemen, geneest bloedingen, kiespijn, enz. nu "telefonisch", *van op afstand dus*. En ook dat schijnt succes te hebben! Voor het laten verdwijnen van wratten is er in de Voerstreek anno 1992 eveneens nog steeds "iemand" aan het werk..

10. **SINT-HUIBRECHTS-HERN** (deelgemeente van Hoeselt)

Sint-Hubertus, aangeroepen tegen *hoofd- en tandpijn*...

Bezoek op 1/12/92

P. Vansummeren beschrijft in "Bedevaartvaantjes uit de provincies Antwerpen en *Limburg*" (Antw., 1983) twee bedevaartvaantjes uit Limburg, met name uit Sint-Huibrechts-Hern en Offelken bij Tongeren, waarbij de H. Hubertus niet alleen vereerd wordt tegen razernij en hondsdolheid, maar ook tegen hoofd- en *tandpijn*.

Wij gingen ter plaatse om de volksverering te kunnen 'checken'. De eerste informant in dit kleine dorp van 480 inwoners was dhr. Toon Durllet, die samen met zijn vrouw instaat voor het toezicht op de parochiekerk, toegewijd aan de *H. Hubertus*.

Zonder aarzelen deelde hij ons mee dat de H. Hubertus hier inderdaad aangeroepen wordt/werd *tegen tandpijn*. Zijn echtgenote meende hem echter te moeten verbeteren: *tegen de zenuwen* roepen de mensen van Sint-Huibrechts-Hern de H. Hubertus aan in de kerk, tegen tandpijn gaan ze naar de *Sint-Hubertuskapel* (1812) in de onmiddellijke buurt. Samen met de familie Durllet zochten wij tevergeefs naar een oude litanie of een oud gebed t.e.v. de H. Hubertus, waarin sprake kon zijn van "hoofd- en tandpijn". De dag van vandaag worden er alleen nog maar 'postkaarten' *zonder tekst* van het gotische Sint-Hubertusbeeld, het oudste uit heel Limburg (1300!), verspreid. Of de volksdevotie nu nog bloeit, valt te betwijfelen, want omwille van de kostbare kunstschaten en oude muurschilderingen is de kerk buiten de diensturen *altijd* gesloten, de Sint-Hubertuskapel trouwens ook. "En veel volk komt er ook hier niet naar de kerk", aldus onze informant, Toon Durllet. Alleen op 3 november, als het *kermis* is in Sint-Huibrechts-Hern, is het druk in de dorpskom.

Enkele oudere boeren, die tegenover de boerderij van dhr. Durllet wonen, bevestigden ons wat wij hoorden vertellen en voegden er onmiddellijk aan toe dat de H. Hubertus in de oude kapel van Offelken (Tongeren) en in Wiemesmeer bij Zutendaal nog altijd vereerd wordt 'tegen tandpine'. E.H. insp. Adriaan Claassen uit Achel deelde ons mee dat "ze", d.w.z. de mensen in het noorden van Limburg, "voor de tanden" *vóór de Tweede Wereldoorlog* vaak naar de kerk van *Sint-Huibrechts-Lille* trokken. Deze volksdevotie zou volgens A. Claassen niet aan een bepaalde datum gebonden geweest zijn (brief van 11 juni 1992). Ook dààr leeft een intense verering voor de H. Hubertus.

De H. Hubertus is *de Limburgse* volksheilige bij uitstek. Zou het daarom niet mogelijk zijn dat hij in deze provincie, méér dan elders in Vlaanderen, tevens als trooster van *tandpijnlijders* optreedt, als helper van sukkelars, die met "*razende* tandpijn" geplaagd zitten?

In de schatkamer van de O.-L.-Vrouwebasiliek te Maastricht wordt de H. Hubertus eveneens genoemd als patroon tegen hondsdolheid en ... *nervositeit* (cfr. de kerk van Sint-Huibrechts-Hern), 3/10/92.

11. **TONGEREN:** Klooster van de clarissen, Clarastraat 1.

Bij deze clarissen krijgt men een *Agnus-Dei* om de pijnlijke tand of wang mee aan te strijken...

Twee bezoeken: 26/7/91 (Zr. Theresia) en 6/10/92 (Zr. Agnes)

In een stad met zo'n prachtige en intens vereerde Onze-Lieve-Vrouw, *Causa nostrae Laetitiaae* - cfr. het intentieschrift in de basiliek - en met een Begijnhofkerk (paters minderbroeders), die "vol" geneesheiligen staat, zou men zich kunnen afvragen of er nog plaats is voor een tandheilige. Uit vroeger gepubliceerde teksten, o.m. bij Jules Frère, zelf van Tongeren afkomstig, blijkt evenwel dat tandpijnlijders, resp. tandpijnlijdsters uit de Ambiorixstad al decennia lang naar *de clarissen* trokken/trekken. Nog niet zo lang geleden resideerden de zusters in het centrum van de stad, nu zijn ze gehuisvest in een modern pand met kerk in een nieuwe wijk aan de rand van Tongeren (Clarastraat).

Bij ons eerste bezoek in juli 1991 werden wij er ontvangen door zuster Theresia. Zij had weinig tijd om ons te woord te staan, want zij was een aantal 'bestelde' novenen aan 't bidden, o.m. voor examinandi!

"Bijna elke dag, aldus de zuster, komen hier nog moeders met wenende *kleine kinderen* vragen om "*de relikwie te vereren*", d.i. de relikwie van het H. Kruis. Volwassenen, die in onze jachtige maatschappij geconfronteerd worden met *stress*-problemen, komen eveneens bij ons terecht. Die overspanning uit zich vaak in knagende tandpijn. (Indien de bezoekers echte tandverzorging nodig hebben, kunnen wij ze niet helpen. Dan moeten ze naar de tandarts gaan, zo benadrukt zuster Theresia.) Wij zegenen dan met de relikwie, geven een prentje met gebed mee van Sint-Franciscus van Assisië, onze patroon, en van pater Valentinus (°Hasselt). De medaille van Onze-Lieve-Vrouw kunnen de bezoekers ook bekomen. Ze geven hiervoor wat ze willen. Ik stel altijd voor van samen *een noveen* te doen. Soms krijgen ze ook een *Agnus-Dei* of heiligdom mee. Met dit medaillon van was (in een stoffen zakje, n.v.d.r.) kun-

nen de tandpijnlijders dan over de zere plek wrijven of ze kunnen het onder het hoofdkussen leggen. Hierbij is *vertrouwen* in God en zijn heiligen de voornaamste voorwaarde tot genezing... Zijn tandpijn verko-

pen, ja, ik heb de uitdrukking wel eens gehoord maar ze wordt door het gewone volk hier niet veel gebruikt,..." zegt zuster Theresia.

Zuster Agnes, afkomstig van Zele (O.-Vl.), beschrijft de lokale volksdevotie als volgt: "Wij krijgen hier vooral moeders met lastige, onrustige *kinderen* over de vloer, soms wel tot twee per dag... ja, dat is veel! We laten hen de relikwie van het H. Kruis vereren en bij de kindjes houden wij de relik tegen hun mondje of gebitje aangedrukt. Terzelfdertijd bidden wij een onzevader en een weesgegroet. Wij lezen ook nog *negen* dagen lang drie weesgegroeten voor Onze-Lieve-Vrouw van Rust te *Heppeneert*, opdat de kindjes weer goed zouden kunnen slapen".

Op onze vraag of 'het klooster' geen relikwie van de H. Apollonia, van de H. Barbara of van de H. Clara heeft (cfr. J. Frère), antwoordt zuster Agnes ontkennend. Ook van volksremedies tegen tandpijn, bijv. een kransje voor de kinderen met 32 zaadjes van de stokroos, die men bij de clarissen liet wijden, weet de zuster niets af. Wel leidt ze ons naar de kerk, waar gebeden liggen t.e.v. de H. Clara, en geeft ze ons ten slotte twee mooie prenten van de H. Coleta (één in 't Frans en in 't Nederlands), voor wie nog bij talrijke jonge moeders een levendige volksdevotie bestaat. Daarvan getuigen ook andere kloosters van de clarissen.

Zuster Agnes komt uit Oost-Vlaanderen en kent bijgevolg de uitdrukking "*zijn tanden verkopen*". Ook in andere kloosters van de clarissen, *buiten* het bisdom Gent, o.m. in Boom en in Stabroek, hebben wij zusters uit Oost-Vlaanderen ontmoet, die deze volkse uitdrukking nog kenden of voor ons zelf citeerden: "zijn tanden voor twee frank *per jaar* of voor honderd frank *voor 't leven* verkopen". Sommige vrouwelijke congregaties met moederhuis in het bisdom Gent hebben o.i. via hun 'bijhuizen' de uitdrukking "zijn tanden (tandpijn) verkopen" eveneens elders in Vlaanderen verspreid, o.m. aan de Maaskant en in het noorden van Limburg (Achel, cfr. infra), misschien ook in Tongeren. Men kon zijn tanden even goed *per correspondentie* verkopen, d.w.z. men kon zich per brief in de broederschap van de H. Apollonia laten inschrijven. Vanuit Limburg gebeurde dit vaak bij de zusters van Vincentius a Paulo te Wichelen en bij de "paters van de H. Apollonia", d.i. bij de paters dominikanen te Gent. Jules Frère schreef in "Limburgsche Volkskunde" (1928) hierover het volgende (pag. 180): "Vele personen hebben nog de gewoonte hun tandpijn aan de preekheren te verkopen. Onlangs vertelde ons de 53-jarige winkelierster Cath. V. uit *Tongeren*: sinds jaren leed ik aan tandpijn. Ik had van alles geprobeerd om ze kwijt te geraken. Madame Mevis uit Aldenyck (Aldeneik is een gehucht van Maaseik, n.v.d.r.) raadde mij aan ze *aan de preekheren te verkoopen*. Ik moest 'n brief met vijf 'kopkes' in opsturen naar 't klooster (in Gent? - redactie). Zo werd ik lid van de broederschap van Sint-Apollonia en kreeg ik een gedrukt gebedenboek toegezonden. 't Was voldoende dit te lezen om dadelijk genezen te zijn. Ik heb het gedaan en heb nooit geen tandpijn meer gehad!"

Heereerwaaerde Pater,

Heeremede send ik u de
lijst der in te schrijven leden
in het Broederschap van de
H. Apollonia.

Het bedrag zal deze dagen
op uw postcheekrekening worden
overgeschreven.

Ik wens ik u vragen om nog
eens te herbevoorzuden van
litaniën ter ere de H. Apollonia.

By voorbaat beste dank en
heer gezamen groeten van
de zusters.

L. Hildeketter

Abelshausen M. Lemanen	20F	2.79F
Dexterus Kruis	60F	
Meijers Kerbest	20F	
Lutthery Rosa	30F	
Bemelmans Rita Kambler	100F	
Konings Susanne	20F	
Erieps Jemay	20F	
Konings Theo	20F	
Van Es Christiaan Vierende	20F	
Domanlt Susanne Oberijel	20F	
Steyvers Dirk	20F	
Simons Gesche Eiden	20F	
Westhovens Guido	20F	
Witten Eddy	20F	
Vankooft Maria Maas	20F	
Lassuit Pierre	100F	
Taals Margriet	100F	
Krauken ~~Joseph~~ Koifkoven	50F	
o. Luonen Konni Neekasen	20F	
Glackens Jonef	60F	
Seegers Elra Vucht	40F	
Westhovens Maria	50F	
Witten Gabriëlle	20F	
Bratons abantha	100F	
<i>n. onrijde a.u.b.</i>		3.787F

Brief uit Eigenbilzen, met inschrijvingen voor het Broederschap
van de H. Apollonia, aan de paters dominikanen te Gent.

12. **WIJCHMAAL** (deelgemeente van Peer):

Vergane glorie in de kerk van de H. Trudo... en de H. Apollonia.

Bezoeken op 8/3/91 en 24/7/92, schriftelijke correspondentie met dhr. Guido Meeus van de plaatselijke heemkring.

Voor héél de Noordlimburgse regio was Wijchmaal bekend als hét bedevaartsoord van de H. Apollonia bij uitstek, met aankondiging van de noveen rond 9 februari aan de hand van affiches, met veelvuldige zegeningen van de relikwie, met een speciale aflaat sinds 1842, met een grote Apolloniakermis, enz. Onze informant, Z.E.H. Frans Smeets, die hier al elf jaar pastoor is, heeft dat alles echter niet meegemaakt. "Alleen de ouderen spreken daar nog over. *Wij in onze tijd*, aldus het hoofd van de parochie, hebben de H. Apollonia niet meer nodig, want er zijn hier nu ook al genoeg tandartsen!"

De Apolloniakermis of kleine kermis bestaat niet meer. Wijchmaal trekt alleen nog veel volk op 3 november of op de zondag er na, ter gelegenheid van de lokale Sint-Hubertusviering (cfr. Wijchmaal doorheen maanden en eeuwen. Catalogus bij de tentoonstelling van de Heemkundige Kring, november 1986).

In de loop van het jaar komt niemand (meer) met tandpijn bij de pastoor aankloppen om gezegend te worden met de relikwie van de tandheilige. De zielenherder maakt graag tijd om voor ons - zonder tandpijn! - zijn kerk, toegewijd aan Sint-Trudo, te openen en de rijke kunstschatten te tonen. In de 'heilighoek' links vooraan staan talrijke beelden uit de 16de eeuw: Sint-Antonius-abt, Sint-Barbara, Sint-Sebastiaan, Sint-Trudo, een Onze-Lieve-Vrouw,... en Sint-Apollonia. Dit onschatbaar kunstpatrimonium is gelukkig goed beveiligd. Het verwondert ons dat mevrouw C. Ceulemans van dit prachtige gepolychromeerde eikenhouten Apollonia-beeld met boek en tang (met tand) in de uitgebreide catalogus "Laat-gotische beeldsnijkunst uit Limburg en grensland" (1990) geen melding heeft gemaakt.

Oude litanieën t.e.v. de tandheilige heeft de pastoor niet; de twee, die wij bezitten, dateren allebei van 1926, resp. gedrukt bij J. Eyckens en Jonckheere & Castro te Peer. De teksten zijn dezelfde en spreken over de H. Apollonia als troosteres bij *tand- en mondpijnen* (cfr. Halen in Nederlands Lim-

*H. Apollonia (16de eeuw),
Wijchmaal.*

burg). Toen Z.E.H. Smeets elf jaar geleden in Wijchmaal als pastoor werd aangesteld, vond hij in de sacristie een groot pak litanieën ter ere van de H. Apollonia, afkomstig van het Sint-Janshospitaal te Brugge. Hoe die in Limburg terecht zijn gekomen, kon de geestelijke ons niet meedelen. Wellicht had de parochie op een bepaald moment geen litanieën meer "van eigen bodem" - werden ze alle uitgedeeld? - zodat 'men' een beroep moest doen op andere Apollonia-oorden in Vlaanderen, waar nog wel genoeg drukwerk t.e.v. de tandheilige voorhanden was - en nog steeds is - zoals te Gent bij de paters dominikanen of te Brugge in het klooster van het Sint-Janshospitaal.

Op 9 februari worden de 'Brugse' litanieën aan de *enkele* gelovigen, die nog "te zegen" komen, overhandigd en na de mis leest de pastoor de litanie en het gebed t.e.v. de H. Apollonia, zoals ze voor het Sint-Janshospitaal werden gedrukt. Van een massa volk is geen sprake meer, ook wordt er geen noveen meer gehouden. Zo verging de glorie in Noord-Limburg...

De plaatselijke heemkundige kring met hardwerkende bestuursleden als voorzitter Guido Meeus (cfr. het tijdschrift *Sprokkelingen*) en aangemoedigd door tandarts Roland Snoeks, zijn van plan om meer bronnenonderzoek te doen i.v.m. de Apolloniavolksdevotie.

Dokumenten werden reeds gevonden i.v.m. een Apollonia-*altaar* van 1661, een oud schrift van Apollonianovenen en aflaten werd ontcijferd, enz. Dhr. Guido Meeus beweert zelfs bewijzen te hebben dat pater Valentinus Paquay of "het heilig paterke" uit Hasselt ooit een sermoen zou gehouden hebben in Wijchmaal n.a.v. een Apollonianoveen. De oudste litanieën worden eerstdaags opgezocht... In 't heden ligt 't verleden, in 't nu wat worden zal... is de leuze van de heemkring. Maar de bloeiende volksdevotie voor de H. Apollonia van weleer komt niet meer terug! Daar is iedereen het in Wijchmaal roerend over eens.

Zoals in onze vorige bijdragen vermelden wij nu de plaatsen in Limburg, waar wij geweest zijn, maar waar de volksdevotie voor tandheiligen niet meer bestaat.

Zuster Apolline (°Eksel, 1917 - Maria Vrijssen) van de zusters jozefienen te Sint-Niklaas-Waas in de Hofstraat, schreef van 1949 tot 1964 in het klooster te Achel honderden tandpijnlijders, resp. tandpijnlijdsters in de broederschap van de H. Apollonia in. Tijdens de drie contacten, die wij met haar hadden (1990, 1991 en 1992), benadrukte zij telkens dat "heel die geschiedenis van *het verkopen van de tandpijn niet* Limburgs maar *Oostvlaams* was". "Van een geestelijke van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Sint-Niklaas kreeg ik geregeld litanieën en medailles van de H. Apollonia. Kwamen deze uit Gent?... Ik weet het niet", aldus zuster Apolline. In 1964 hield ze met de registratie van de namen op omdat Z.E.H. V., pastoor van de nabijgelegen wijk Achel-statie, al die inschrijvingen puur bijgeloof vond. Daarom deed de zuster ook zélf alles, wat met de tandheilige

te maken had, van de hand en leeft ze nu alleen verder "met de naam van een heilige, die nooit heeft bestaan"... (6/3/91)

Mrs. Jozefinen
15-3-91

Uitgave M.S.C.
Printed in Belgium

Kloosterstr. 16
3680 Groeten (Alken)

H. Apollonia, Heer,

Dank voor die brief met uitleg
over de H. Apollonia. Ik heb hem met aandacht gele-
zen. Ik zou wel een kleinigheid willen rechtzetten:
Het waren niet mijn oversten, die me aan maanden die in-
schrijvingen achterwegen te laten. Maar het kwam door
een priester, pastor in een nabijgelegen parochie. Die zei
tegen de mensen ~~kegde~~, dat dit bijbelloof was en dat te
beter maar een handarts zonden gaan! Zo is die verkoop
stilaan uitgegroeid. Ik ben een heel tijd metten maar een
ander klooster verplaatst en heb me dan niet meer bezig ge-
houden met die inschrijvingen.

Nogmaals dank. en heel veel groeten,
Van H. H. Apollonia

In Alken wordt de H. Aldegondis niet aangeroepen tegen tandpijn zoals te Mespelare, maar wel tegen kanker, koorts en hoofdpijn.

De verering voor de H. Apollonia heeft, zo schreef ons pater Jef Hendrickx o.p. (Genk) op 27 november 1992, de weg gevolgd van zovele volksdevoties: "Zonder veel uitdrukkelijke of officiële propaganda maar des te meer met gewone volkse mond-tot-mond reclame heeft ze zich verspreid, want er is een tijd geweest dat veel heiligen voor bepaalde ziektes werden aangeroepen. Dat er enkele dominikanen bezig geweest zijn met de devotie tot de H. Apollonia, zal ik niet ontkennen maar het zijn m.i. toch vooral de gewone mensen geweest, die de verering hebben gestimuleerd". Daarvan hebben wij de bewijzen voor ons liggen!

In Dilsen bijvoorbeeld was een mevrouw Jenne vóór de Tweede Wereldoorlog dé grote propagandiste van de zusters van de H. Vincentius a Paulo te Wichelen. Bij eventuele tandpijn kon men daar zijn tandpijn gemakkelijk per briefwisseling verkopen! Voor twintig frank werd men in de broederschap van de H. Apollonia ingeschreven, men kreeg een litanie toegezonden en een wassen 'collierke' of 'mondje tanden' voor de kinderen. De zusters in Wichelen deden terzelfdertijd een noveen. Honderden tandpijnlijders en tandpijnlijdsters uit Dilsen en omstreken vonden op die manier troost (ons meegedeeld op 28/7/92 door mevr. Elisa Vochten, °Dilsen, 83 j. - R.V.T., Stichting Vilain XIV te Leut).

In **Gerdingen** bij Bree deelde pater Hendrik Stienaers ons mee dat er al lang geen plaatselijke volksverering meer bestaat voor de H. Apollonia. Het beeld van de tandheilige staat wellicht op de kerkzolder. Wel zijn er nog oudere mensen, die in Gerdingen de *H. Quirinus* aanroepen tegen rheuma of gewrichtspijnen.

Bij Spaas-Kaarsen N.V. in **Hamont** worden alleen voor Mol-Achterbos kaarsen met de afbeelding van de H. Apollonia gemaakt (brief van 8 mei 1992).

Professor K.C. Peeters citeert in "Eigen Aard" (1963, pag. 230) het Sint-Jozefkapelleke te Koninksem, waar lijders aan tandpijn komen bidden en spijkers in de lindenboom slaan. Rond 1955 werd de boom echter geroid en de kapel werd verplaatst. Er is nu helemaal geen volksdevotie meer vanwege tandpijnlijders en voor Sint-Jozef trekken de mensen jaarlijks naar Leuven, aldus onze zegspersoon, dhr. J.W. Ory (°1920) op 22/3/91.

In **Leut** werd de volksverering voor de H. Apollonia volgens onze informante mevr. Marie-Louise Hendrickx (°Leut, 65 j.) vooral populair gemaakt door toedoen van de "*Zusters van Gijzegem*", een Oostvlaamse congregatie. "Je kon bij hen *je tandpijn verkopen* tegen 5 frank voor 5 jaar, of tegen 20 frank voor het leven, ik weet het nog goed! Via deze zusters kreeg je een litanie van "het klooster van de paters van de H. Apollonia te *Gent*", d.w.z. van de paters dominikanen te Gent. De zusters lazen dan ook een noveen" zo vertelde ons mevr. Hendrickx.

In **Gent** bewaart broeder Pius (Van den Bempt) inderdaad nog tientallen brieven van zusters, waarvan sprake is van deze inschrijvingen. Met het vertrek van de congregatie uit Leut, op het einde van de jaren '60, is de volksdevotie verdwenen. Het beeld van de tandheilige is trouwens niet meer te vinden in het R.V.T., Vilain XIV te Leut.

In "*De Heiligen van Lummen*" (1988) schrijft René Drijvers (Meldert) dat er in de kerk van **Lummen** een volksverering voor de H. Apollonia heeft bestaan met op 9 februari: uitstalling van het beeld vóór de communiebank, "begankenis" en uitdelen van litanieën. Daarvan is volgens deze lokale specialist in de volksweerkunde *niets* overgebleven, behalve het beeld van de tandheilige. Dhr. Jos Verheyen, lector in de parochiekerk van O.-L.-Vrouw-Hemelvaart, deelde ons in januari 1991 mee dat het oude beeld van de tandheilige zich uit veiligheidsoverwegingen al vele jaren in de "coffre-fort" van de sacristie bevindt. Hij maakte er voor ons enkele mooie foto's van. In "Laat-gotische beeldsnij kunst uit Limburg en Grensland" (1990) lezen wij bij Inventaris III.36 dat deze H. Apollonia (?), Limburg (?), ca. 1450, hout, polychromie vernieuwd, 58 cm, haar attriboot - de tang - verloren heeft... maar op onze foto's staat de tandheilige afgebeeld *mét een tang!* Volgens onze informant, dhr. Jos Verheyen, zou de tang op de bodem van de 'coffre-fort' hebben gelegen... Of is deze Sint-Apollonia misschien een andere heilige?

Eigenaardig lijkt ons de vondst van enkele 'prentjes' van de heilige Apollonia, geschilderd door pater Bosteels van Gent, die wij in de *Maasstreek* aantreffen, zelfs tot in *Maastricht* (Nederland).

*H. Apollonia mét tang
uit de "coffre-fort" van
de sacristie te Lummen.*

Tegen de tandpijn ging men in de Sjeurekapel (1734) te **Molenbeersel** bij Kinrooi Sint-Apollonia aanroepen. Het bedehuisje werd enkele jaren geleden gesloopt en de beelden van Onze-Lieve-Vrouw, Sint-Anna en Sint-Apollonia zijn verdwenen.

Z.E.H. Louis-August Vanherck, pastoor te **Neerharen** (zie Lanaken, supra), vond in de sacristie van de Sint-Lambertuskerk een beeld in gips van de H. Apollonia. Vroeger bestond daar een intense devotie voor de tandheilige. De zielenherder plaatste het beeld onlangs terug in de kerk. Men bezit er ook een oude relikwie van de H. Apollonia.

Het tijdschrift "De Nedermaas" van juli 1933, jaargang 10, vermeldt eveneens **Niel-bij-As** als plaats, waar de H. Apollonia vereerd wordt. Op 28/7/92 waren wij "ter plekke" bij Z.E.H. Frans Vivijs en bij dhr. Mathieu Driessens. De pastoor beweert dat er in zijn parochie alleen nog maar een bescheiden devotie bestaat voor Sint-Nicolaas van Tolentijn tegen besmettelijke ziekten van mens en vee (feestdag op 10 september). Architect en volkskundige M. Driessens daarentegen zegt en schrijft o.m. in Volkskundige Berichten, jaargang 4, nr. 5 (1992), dat de H. Apollonia op haar naamdag én in de loop van het jaar nog wél talrijke gelovigen aantrekt. Maar waar is het beeld van de tandheilige dan gebleven? Grondiger onderzoek dient hier zeker uitgevoerd te worden.

In "Het Aldegondisklokje" (As-Niel) van april-mei 1983 verscheen een artikel in het plaatselijke dialect "Op bevert nō Neel!", waarin sprake is van Sint-Apollonia, die in Niel aangeroepen werd (wordt?) "tegen tandpien".

In Sint-Truiden bestaat achter de Sint-Gangulfuskerk sedert 1908 een Sint-Apolloniastraat. In de romaanse kerk zelf staan talrijke beelden uit de 17de eeuw, zo o.m. een H. Agatha en een H. Apollonia. Dit vonden wij althans in de bronnen, welke we raadpleegden. Groot was onze verwondering en ook die van enkele lokale kerkbezoekers, toen wij moesten vaststellen dat het beeld van de tandheilige verdwenen was (2/7/91). Pastoor-deken Jan Rutten deelde ons, na telefonisch ingewonnen informatie, mee dat "de H. Apollonia rond 1968 uit de Sint-Gangulfuskerk is verdwenen in de grote beeldenstorm, die toen na het tweede Vaticaans Concilie overal in Vlaanderen woedde"...

VOLLE AFLAAT
*vergund door den heiligen Vader Pius VI. en bevestigd door den heiligen
 Vader Pius VII. te verdienen in*
SINT-GANGULPHUS' KERK
 op den Feestdag der H. Maagd en Martelares
AGATHA
 BIJZONDERE PATRONES
 TEGEN DE BORSTPIJN, DEN KANKER, DEN BRAND, enz
 voor alle christene geloovigen, die met een waar berouw gebiecht en gecommuniceerd hebbende, in voorschreven kerk zullen bidden ter intentie van onze Moeder de heilige Kerk.
 Deze AFLAAT zal beginnen den 4 Februari, 's namiddags, en eindigen den 5, 's avonds, dat is, op gezegden Feestdag.
 De eerste Mis om   ure; de Hoogmis om   ure; het Lof om   ure.

FEESTDAG
 DER H. MAAGD EN MARTELARES
APOLLONIA
 bijzondere Patrones tegen de tandpijn

Toekomenden   , 8 Februari, Feestdag der heilige APOLLONIA,
 Maagd en Martelares, is er ook VOLLEN AFLAAT te verdienen even als boven.
 De eerste Mis om 1/2 ure; de Hoogmis om 2/3 ure; het Lof om 1/2 ure.
 's Zondags, in de Octaaf, het Sermoon om 2/3 ure,   'arna het Lof.
 Gedurende de Octaven der voornoemde Heiligen zullen telkens hunne Reliquiën onder de goddelijke diensten uitgesteld en daarna geëerd worden.

Sint-Truiden. — Sulpitiuskerk bij den Linnen, achter O.L.V. Kruiskerk.

De H. Agatha én Apollonia werden zeker tot aan de Tweede Wereldoorlog elk jaar in het begin van februari met een plechtige octaaf gevierd, resp. als patrones tegen borstpijn, kanker en brandgevaar en als beschermheilige tegen tandpijn. Op de affiche, welke deze viering aankondigde, stonden *beide heiligen* steeds samen vermeld! In de iconografie worden de H. Agatha én de H. Apollonia ook allebei *met een tang* afgebeeld, wat ook in Limburg aanleiding gaf en geeft tot verwarring zoals bijvoorbeeld te Veulen (Heers), cfr. Laat-gotische beeldsnijkunst in Limburg en Grenslant: III.27 Inventaris, 246, H. Apollonia van Alexandrië of H. Agatha, 1510-1520.

"Gouden Tanden" (1986) maakt bij Stevoort en

Stokrooi grove fouten! Op pag. 89 spreken de samenstellers over de Sint-Apolloniakerk van Stevoort (met tekening), in Stokrooi zou de H. Apollonia nog altijd aangeropen worden tegen tandpijn (pag. 80). Stevoort heeft echter een Sint-Martinuskerk... met een houten Apolloniapaneel uit de 17de eeuw rechts vooraan, boven de doopkapel. Tot in het midden van de jaren '50 was er op 9 februari een grote volksbedevaart t.e.v. de tandheilige met een plechtig octaaf, uitstalling van het beeld, zegening met de

relikwie, sermoen door een of verscheidene paters (uit Hasselt), lof, inschrijving in *de broederschap* - niemand in Stevoort schijnt de uitdrukking "zijn tandpijn verkopen" te kennen (de plaatselijke zusters zijn afkomstig uit Berlaar) - en last but not least: de Apolloniakermis! Maar van dit alles is volgens onze informante mevr. Maria Vossen (°Stevoort, 1913) anno 1992 *niets* meer overgebleven. Zelfs de talrijke meisjes met de voornaam Apollonia of Maria-Apollonia (in het plaatselijke dialect: Ploon of Plonia) zijn nu bijna allen op hoge leeftijd overleden... Bij allerlei problemen zoeken vrome inwoners uit Stevoort wel hun toevlucht bij het 'heilig' paterke (Valentinus Paquay) van Hasselt, ook al is hij zelfs nog niet 'zalig' verklaard, zo voegt mevr. Vossen er lachend aan toe! Van officiële zijde wordt de Virga Jesse in deze context meer aanbevolen voor

Gedenkplaat uit 1666
in de Sint-Martinuskerk te Stevoort

allerlei moeilijkheden. De op rust gestelde 'meester' Vanstraelen deelde ons in november 1992 mee dat hij op aandringen van pastoor E. Belet het beeld van de H. Apollonia kort voordien van de kerkzolder had gehaald en het nu achteraan in de kerk aan het restaureren was. Bij nader toezicht stelden wij vast dat het hier niet om de H. Apollonia ging maar wel om de H. Barbara (met toren aan haar voeten), die 'men' een tang in de hand had geduwd! Toch beweert 'meester' Vanstraelen bij hoog en laag dat dit het beeld is, dat de bedevaarders rond 9 februari steeds hebben vereerd...

In Zelem bij Halen werd de oude Apolloniakapel (1647) in het centrum van het dorp in 1878 afgebroken. Het beeld van de tandheilige bevindt zich nu vooraan in de Sint-Lambertuskerk. De oud-koster Laurent Vanrompay (°1919, Zelem) vertelde ons in juni 1992 dat de H. Apollonia nog tot in de jaren '60 gevierd werd met *een noveen* en een drukbezochte *kermis*! Tijdens de negen dagen durende plechtigheid werd het zware houten beeld van de H. Apollonia (16de eeuw) - of is het een getransformeerde Onze-Lieve-Vrouw? - vooraan in het midden van de kerk geplaatst en werd er vaak met de relikwie gezegend. De bedevaarders gingen driemaal rond de kerk - meestal in de bittere kou - knielden vervolgens voor het beeld en offerden geld. Of er hierbij ook een litanie van de H. Apollonia werd aangeboden, kon de oud-koster ons niet meer zeggen. Maar ongetwijfeld hielden de jongeren nog heel wat geld over voor de "botsauto's" of voor de aankoop van een vlaai op de kermis, aldus dhr. L. Vanrompay...

 is ingeschreven als lid van de broederschap der
H. Apollonia, opgericht in de parochiale
 kerk van Stevoort, met goedkeuring van Z. H.
 den Bisschop van Luik.

Voordeelen:

1. Op den 2de maandag van iedere maand
 eene gezongene mis voor de levende en
 overledene leden van de broederschap.
2. Eene gezongene mis na den dood van
 ieder lid.
3. Den laatsten dag der octaaf van de
 H. Apollonia een solemnele dienst voor al
 de afgestorvene leden.

Vidi E. Reusens I. C.
Heilige Apollonia, bid voor ons.
 Steend. K. v. d. Vyvere-Petyt, Brugge.

In de Sint-Quintinuskkerk van Zonhoven ten slotte staat weliswaar een groot Apolloniabeeld uit de 19de eeuw en bezit men er een oude relikwie van de tandheilige, maar al de heiligenbeelden staan zo hoog boven de biechtstoelen dat er van de volksdevotie met kaarsen, enz. geen sprake kan of kon zijn. Volgens deken Wim Cortleven leeft er alleen op het gehucht Ten Eikenen (Zonhoven) nog een zeer oude volksverering t.e.v. Onze-Lieve-Vrouw.

Nergens in Vlaanderen vonden wij meer kerken en kapellen gesloten dan in Limburg. Dat heeft ongetwijfeld te maken met de voortdurende inbraken in bedehuizen en diefstallen van religieuze voorwerpen tijdens de laatste decennia. Hierbij worden vooral "de Hollanders" op de korrel genomen... Maar ook de Vlamingen, resp. de Limburgers gaan hier niet vrijuit. In Beverst (Bilzen) bijvoorbeeld werd het meubilair van de Sint-Gertrudiskerk "officieel" verkocht aan het Museum voor Religieuze Kunst te Valkenswaard (Nederland).

In "De Bond" van 30/1/1987 schreef Louis Verbeeck, een rasechte Limburger (°Tessenderlo, 1932), een onovertroffen cursiefje over *De teloorgang van de H. Apollonia* en de bloeiende volksdevotie voor de H. Rita en Sint-Antonius van de Verloren Voorwerpen. Hiermee willen wij onze enquête in Vlaanderen dan ook beëindigen.

december 1992

Hervé DARAS

Gen. Lemanstraat 94, 2600 Berchem (Antwerpen)

GEEN VOETGANGERS MEER AUTO'S OP VOETEN EEN KOE ZONDER POTEN

Bepaalde tekeningen leveren het onomstootbaar bewijs, dat de straat geen voetgangers meer duldt of kent. De reclame van dokter en poedertje Mann neemt met de wagens de straat totaal in beslag. ⁽¹⁾ Tekenaar Haes laat de mens met zijn gelaat en houding en tred ontwikkelen tot een wagen, onmeedogend.

Een echt nieuwe wereld. ⁽²⁾ Het wonder bestaat erin, dat enkele tekenaars - we tellen er vlug vijf! - de auto['s] als een genre voetganger[s] gaan voorstellen. Waarom? Een bevreemdend raadsel.

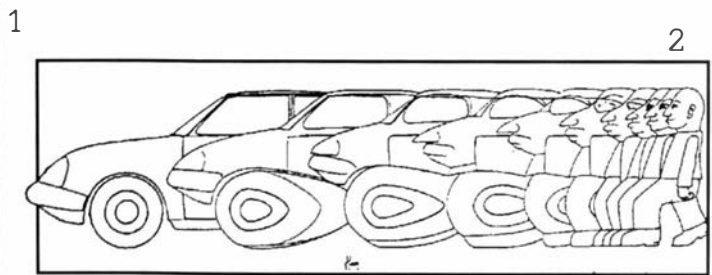
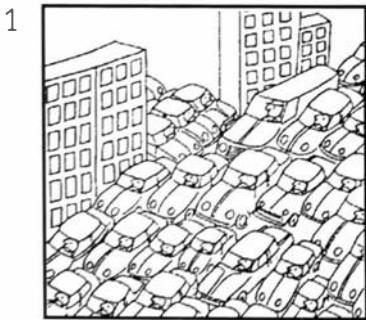
Elke tekenaar immers streeft een ander doel na.

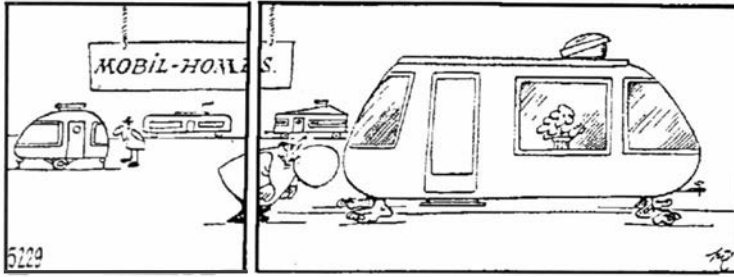
Een auto zonder wielen of met kapotte banden geraakt niet vooruit, ⁽³⁾ of als hij terechtkomt in het water, alleen met de wielen in de lucht. ⁽⁴⁾

Als de motor begeeft, bestaat er kans het karkas voort te duwen. ⁽⁵⁾ De mens wordt ingeschakeld als duwkracht.

Intussen schouwen we naar enkele beelden, waar één keer handen, en waar in hoofdzaak voeten een kleine of grote wagen en een mobilhome, d.i. een kampeerbusje in beweging brengen.

Bij Pil let Meneerke Peeters op de bizarre situatie, dat de voeten in een verkeerde richting geplaatst zijn. Hoe zal dat gevaarte starten? ⁽⁶⁾

De bus Firma Goedkoop spreekt duidelijke taal. De prijs van de benzine heeft geen belang. De passagiers beredderen het klusje wel. (7) Bij de vraag 'Hoelooptie ?' blijkt het antwoord ver van eenvoudig. Heeft de garagist knielappen en scharnieren van een middeleeuwse vechtjas aangebracht ? (8)

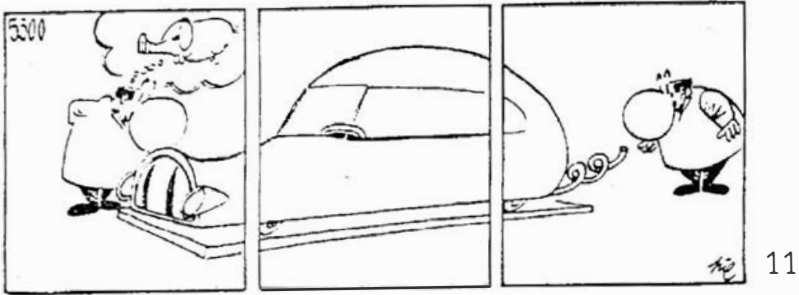
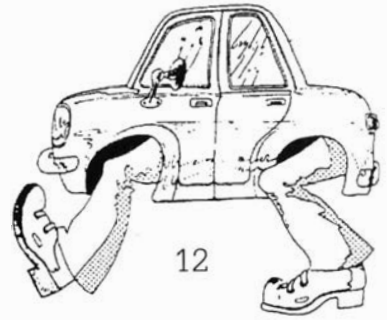
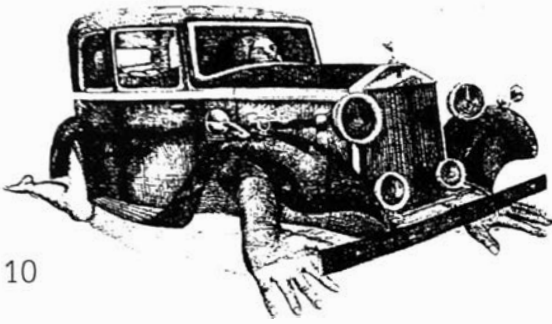
De Rus Igor Makarov ziet de wagen geheel en al zonder drijfkracht. Atleten dragen het tuig als dé drijvende kracht ? (9) Onze landgenoot Mark van Overbeke ziet de mens verpletterd onder de druk, als een slachtoffer, of een type van 'onderdanigheid' als kruipdier ? (10)

Wanneer uw wagen op een heus varkentje gelijkt, krult de uitlaatpijp als een leuk staartje en wielen worden haast onzichtbaar. Alweer een verwondering van Meneerke Peeters. (11)

Een verzekeringsmaatschappij vermaant de klant : 'Rij met beide benen op de grond'. Dan verdwijnen de wielen vanzelfsprekend. (12)

De nieuwste maatschappij en het uitzicht van de wegen ? Geen voetgangers meer en wagens zonder wielen, met allerlei voeten.

In elke mens bestaat een pleidooi voor broodnodige fantasie in een magisch denken. Zijn verbeelding mag op hol slaan.

Past in deze rij voorstellingen het woord antropomorf en antropomorfisme: wat op de mens lijkt, het beschouwen en voorstellen van andere wezens en voorwerpen in menselijke vormen, in dit geval, met menselijke gestalte in nr. 2, en verder met handen en voeten? Vast en zeker.

Tot slot een gek verband en contrast van mens en dier. De mens zonder voeten? Ja. Een koe zonder poten. Waarom niet? Dat speelt de vindingrijke stadsmens (?) wel klaar, op ronde met een uier. De poten zijn niet meer nodig of voorzien. Waar begint en eindigt het flikkeren en flitsen van verbanden allerlei? (13)

Lijkt het een droomwereld of een spookhistorie? Tekenen de karikaturisten de toestand scherper dan dat wij hem gadeslaan?

Renaat VAN DER LINDEN

- (¹) Reklame bij gedeponeerd merk Poeders Mann.
 (²) **Haes.** VAB/VTB. 29 (1976) nr. 5, 19 febr. Tweejaarlijkse humorprijskamp, 243.
 (³) **Martine.** Het Volk, Gent. Randkrant, 1 juli 1977.
 (⁴) **Pil.** 5892. De Standaard, Brussel, 28 febr. '78.
 (⁵) Pib / Gazet van Antwerpen, 23 febr. '77. / **Edwin Wouters,** VAB/VTB Kalender '69. Maand augustus.
 (⁶) **Pil.** 5229. Mobil-homes. De Standaard, Brussel, 25 oogst '75.
 (⁷) **Gerard de Groot.** De ware Auto-freak. Rijswijk-Elmar, '86.
 (⁸) Idem.
 (⁹) **Igor Makarov.** Davidsfonds, Leuven. Kartoensboek 7, 1973, 75.
 (¹⁰) **Mark van Overbeke.** Ibidem, 74.
 (¹¹) **Pil.** 5300. De Standaard, 6-7 dec. '75.
 (¹²) Assubel, Brussel. Motief : Rij met beide benen op de grond.

Nota bij illustratie : duwen (of trekken) (⁴)

J. PIETERS. **Hier spreekt men Lokers. Kiekestrontjes X.** De Souvereinen. Tijdschr. Heemkring voor Lokeren en omgeving. 6 (1975) nr. 1, 22. **Ossemobiel.** Spotnaam voor auto. Een van de eerste auto's te Lokeren (deze van Jean Rubbens) had pech te Eksaarde. Een bereidwillige landbouwer spande er zijn twee ossen voor. Sindsdien ontstond de spotnaam.

De Redactie ontwerpt een rubriek: **Aktualiteit en Karikatuur** in de trant van deze voorstelling: de wagen, een vervoermiddel te voet?

Wie zorgt voor de eerste inzending?

De redactie zit op het vinkentouw

Met

de sympathie

van de

Generale Bank

VOETBAL EN VANDALISME. DE AMERIKAAN BILL BUFORD OVER ENGELSE HOOLIGANS

Eerst beschouwde de redactie het als een traditionele opdracht een gedegen recensie aan deze publikatie te wijden. Bij een nadere kennismaking met de inhoud bleek het onze plicht de bespreking tot een korte bijdrage te laten uitgroeien, wegens het uitzonderlijk en tevens aktueel belang van het onderwerp op lokaal, nationaal en internationaal vlak.

Dag- en weekbladen, sportrevues, politierapporten behandelen sinds jaren dit wrang probleem van het voetbalvandalisme. Een paar citaten om enigszins te wijzen op de draagwijdte.

Ons land telt tussen de 4.000 en 4.700 voetbalvandalen. Daaronder juist een harde kern van ongeveer 400 hooligans die voor niets terugschrikken ... Het hooligangisme veroorzaakte vorig seizoen 223 gewonden waaronder 25 zwaargewonden. De meerderheid der gewonden waren gewone, niets vermoedende supporters, hulpverleners en ordehandhavers ... 50 procent van de gewonden werd veroorzaakt door een groep ... Ongeveer 10% van de daders was onder invloed van alcohol en/of drugs ... Voetbalvandalisme gebeurt dubbel zo vaak na dan voor de wedstrijd ... (Het Nieuwsblad - De Standaard, 7 oogst 1992: **Vijfduizend lieverdjes kosten 225 miljoen**) De aard der incidenten in het seizoen '91-'92 krijgt dusdanige indeling: geweldpleging - vandalisme - inklimmen en duwen - smaad en weerspanningheid - gooien van projektielen - vuurpijlen afschieten - supporters opwachten - verboden wapens - diefstal ...

Voetbal is prima podium voor hooligans. Je laat de harde kern nooit vallen ... De zogenaamde Bulldogs van KV Mechelen 'manifesteren' zich vrijwel uitsluitend in wedstrijden buitenshuis ... Hooligans zaaien terreur ... Vier rijkwachters zwaar gewond (Gazet van Antwerpen, 27 april '92)

De 'hete punten' van eerste-klasse tribunes: Anderlecht heeft zijn O-side, Antwerp zijn X-side, Brugge een East-

side. Meest gevreesd is de Hell-side van Standard Luik. Wat daar gebeurt, grenst vaak aan het ongelooflijke. (Het Laatste Nieuws, 31 okt. '92)

Anti-vandalismetram te Antwerpen

Bij de aanvang van het zomerseizoen 1988 hebben, onder leiding van gouverneur Kinsbergen en burgemeester Cools, vertegenwoordigers van het provincie- en stadsbestuur, de magistratuur, de Maatschappij voor Intercommunaal Vervoer Antwerpen, de onderwijsinstelling Technicum en de pers met een korte rit van de "antivandalismetram" de officiële voorstelling meegemaakt. (Contact. Tweemaand. Tdschr. Provincie Antwerpen, okt. 1988 - Nr. 24. Berichten, p. 22 en ill.)

De voorkant en zijwanden van het voertuig spreken een beeldrijke taal: rare figuren met grimassen en dreigende gebaren, en begeleidend de vraag: **Ben jij ook zo'n Jan Vandaal?**

Twee nieuwe woorden: "anti-vandalisme-tram" en "Jan Vandaal"? Beleven we een nieuw tijdperk of een oud zeer? Speelt de stad van de Sinjoren in de voorlinie voor zulksdanig initiatief? Teistert vandalisme als een typisch verschijnsel onze maatschappij op het einde van de twintigste eeuw?

De vraag stelt zich pertinent bij de lektuur van *Among the Thugs - Tussen het tuig* van Bill BUFORD.

Hij behandelt het vandalisme op en rond de voetbalvelden in Engeland. Treffen we daar de gruwelijkste scènes aan? De auteur-reporter, Amerikaanse hoofdredakteur van *Granta*, het befaamdste en invloedrijkste actueel letterkundig Britse tijdschrift, heeft de gegevens horen vertellen of in de krant gelezen, maar hij was in staat, als rechtstreekse getuige, een vrij groot deel van de scènes vast te leggen. Zijn doel bestaat er niet in het verschijnsel van het huidig geweld te behandelen, maar hij wil zich in de huid en het gemoed van de hooligans steken en inbranden om van binnenuit de rellen, de terreur, het gedrag van soms zwaar gewonde rijkswachters weer te geven.

De verklaringen van journalisten en psycho- en sociologen raken het geweld en de onrust van de massa, maar hij streeft ernaar precies te ontdekken en te weten, **wat er zich voordoet op het moment dat een geprikkelde en opgezweepte bende tot geweld overgaat**. Het betreft geen onderdeel in een verhaal van een romancier. Bill Buford is geheel en al betrokken partij, ingeschakeld in het verloop van incidentrijke matches en het gedrag van herrieschoppers, van bij de eerste of verste spanning op de reis met de trein. Hij ervaart in de voorste gelederen het opladen van de spanning, de ontlading van een bandeloze massa die haar destructief gedrag en vernielingszucht botviert op allerlei voorwerpen, in de herbergen en op de trein, door schade te berokkenen aan deuren en banken, tafels en gordijnen, door bij herhaling aan de noodrem te rukken, door baldadigheden na de wedstrijd met het schenden van geparkeerde wagens.

Zijn prilste contact met voetbalvandalen dateert van 1980. Toevallig komt hij terecht op een trein met supporters in een eenvoudig station ten zuiden van Wales. Bij de aankomst in Paddingstation in de hoofdstad hebben de wilde-

mannen een ruim deel van de trein vernield. De direkte waarneming grijpt hem aan. Het verschijnsel laat hem niet meer los. Hij woont matches bij, wordt lid van de **the firm**, de woelzieke kern van Manchester United-fans, slaat hen gade en praat er mee, te pas en te onpas. Een aangrijpend en gruwelijk boek van meer dan driehonderd bladzijden resulteert uit de eerste ontmoeting in een trein.

Hij speurt in eerste instantie niet naar het **waarom** van hun (wan)gedrag. **Wat** gebeurt er? Dat boeit hem fel : het opladen van de spanning en de totale ontlading van de voetbalvandalen. Drie gewichtige aspecten omlijnen de hoofdpunten van zijn onderzoek.

In **eerste** instantie gaat het hem om de **supporter als individu**, maar dan op een beperkt terrein, op de staanplaatsen, de **terraces**. De jonge man verliest stilaan elk kenmerk van zijn persoon of persoonlijkheid en versmelt, als in een kleurengeheel, in een massa. Zijn persoonlijke vreugde en wrok, kennis en kommer verdwijnen, want enkel en alleen de match bindt en boeit hem. Elke reactie stemt overeen met die van zijn onmiddellijke omgeving. De supporter links en rechts, voor en achter moet delen in zijn jubel en vloeken. De Engelsman schuwt over het algemeen de aanraking met de handen. Op het moment van de wedstrijd en op de staanplaatsen wordt de fan een ander figuur. Bij een doelpunt vliegt hij de andere om de hals, zoals enkele spelers op dat ogenblik. Schouderklopjes zijn een teken van heuse verbroedering onder onbekenden. Ze kussen elkaar.

Op de **tweede** plaats dient de match aan een verwachting te beantwoorden, met de **hoop en een uitzicht op de zege**. De supporters zijn pas in hun element, zodra hun ploeg scoort. Bij het onbeslist eindigen van een match groeit een onbehagen en wrevel en wrok.

Na de spanning bij de aanvang en tijdens het vertoon hoort er een ontlading bij. Er dringt en wringt een gevaarlijke sfeer. Iemand moet boeten. Hoe of waarom ?

Het **derde** punt behelst het bereiken en overschrijden van de spanningsgrens, de **ontploffing van het geweld**. De bende leeft in een roes en verdwazing, zonder de controle van doen en laten. Ze leven als onder invloed van bepaalde drugs, zonder duidelijk besef van hun weten en willen. Ze willen kost wat kost een 'kick' beleven. Elke kans om die aan te grijpen is welkom. Ze vinden de beroerde omstandigheden uiterst geschikt. Hooligans zijn verslaafd aan geweld, willens nillens. Volgens bepaalde opvattingen (of hypotese, verklaart Buford) ontwaar je vooral kansarme jongeren bij de voetbalvandalen. Onze auteur kent heel wat herrieschoppers. Ze verdienen lustig en rustig een gewone loon. Spijts velerlei verkenningen houdt hij vast aan zijn eerste veronderstelling : ze verlangen het gewelddadig vertoon enkel en alleen om de 'kick'. Heeft de auteur vaak deelgenomen aan brutale scènes ? Staat hij regelmatig in de

eerste gelederen? In hoever maakt hij wezenlijk deel uit van de geweldplegers, als naamloos iemand in een opwindende verblinding?

De gebeurtenissen sleuren elkeen mee. Niettemin blijft hij ergens bewust van het feit, dat hij moet noteren. De reporter staat als buurman aan de rand en kant van het gebeuren, en tegelijk centraal op post om te ervaren.

Past het even gelijkaardige 'gegevens' voor de huidige jeugd op te sporen?

Het beleven van een "kick" wordt een tijdelijk hoogtepunt: een "death party" komt als akelig voorbeeld voor. De deelnemers lappen alle verkeersvoorschriften aan hun laars om roekeloze stunts uit te halen met de auto, soms zich te pletter rijden; of geblinddoekt een autoweg overlopen. Wie ongedeerd de overkant haalt, wint een bak bier of een meisje. Rariteiten in elitaire milieus, maar realiteiten op een ander vlak of pak in een ander sociaal kader.

Is het haast een andere vorm van zelfdoding of zelfmoord? Vermetele jongeren willen als een genre 'hooligan' een mede- of tegenstander, waar ze als individu niet (meer) tellen en opgenomen worden in de groep naast en rond hen en wachten op een onverwacht teken om los te barsten, de omgeving kort en klein te slaan, met 'wapens' tegen een 'vijand' die hen stoort of tart, om hun verveling of angst te verdrijven of te vergeten. Zij wensen een "kick", iets wonders, als van een vergeten of verboden paradijs. Daar hoort een boek bij:

De Paradijs Ervaring van Luc Versteylen, s.j.

Dit werk sluit dan, op zijn manier, aan bij het behandelde:

Bill BUFORD. **Tussen het tuig**. Meulenhoff, Amsterdam. 322, ill. 698 Fr.

Vertaling van *Among the Thugs*.

Voor verdere documentatie:

A. CAUWELS, U. CLAEYS, U. BRAEMS, A. DE BECKER. *Geweld in de wereld. Geweld in de sport*. Sportcahier nr. 7. Acco, Leuven, 1977, 170.

De studie bevat de referaten en kongresdokumenten: studies over agressief gedrag, die dr. A. Cauwels schreef ter voorbereiding van het kongres *Geweld in de wereld. Geweld in de sport*, te Steenokkerzeel in 1976.

De Inleiding en referaten verschijnen er in een Engelse, Franse en Duitse samenvatting. De bibliografie bestrijkt 20 bladzijden!

Ingrid VAN WELZENIS. *Fans of hooligans. Konstruktieve aanpak van voetbalgeweld en -vandalisme door fan-coaching*. Uitg. Garant, 1993, 118, ill. 560 fr.

De auteur, assistent fakulteit kriminologie KU Leuven, behandelt het fan-coachingproject bij de hooligans van de Antwerpse X-side: de doorleefde neerslag van wat fan-coaches beleven. Dit project, gestart in '88, sociaal-preventief van opzet, richt zich vooral naar de jongste supporters om te beletten, dat ze het delinkwente bedrijf en gedoe van anciens overnemen.

R.v.d.L.

BOEKEN

Erik MARTENS. *Cousin Charles de Loupaigne. Brigand uit het oude Brabant. 1761 - 1799 - 1949. Laatste gewapende verdediger van het Ancien Régime.* Uitg. Jan van Helmont, Leuven, 1992, 205, ill. krt. 850 fr.

Erik Martens, stichter van de Heemkundige Kring van Huldenberg in 1981, schreef tientallen bijdragen in het tijdschrift van deze Heemkring, daarnaast in Zoniën, geschied- en oudheidk. tijdschr. voor IJse- en Laneland, in Eigen Schoon en de Brabander. Professor O. Steeno situeert in het **Woord Vooraf** hoe de brigand Charles-François Jacquain (Charlepoeng in de Vlaamse volksmond) reeds gedurende tweehonderd jaar tot de verbeelding spreekt. Een drietal studies verschenen reeds over deze figuur, toen Stan Jena opnieuw de belangstelling van heemkundigen wekte voor deze brigand, actief in Waals-Brabant, toenmalige taalgrensgemeenten. Bekende historici koesterden belangstelling voor Charles de Loupaigne, ook Waalse heemkundige kringen.

Zal in 1999 Charlepoeng, die gedood en onthoofd werd te Loonbeek, omgeven door zijn laatste getrouwen, worden herdacht? Intussen heeft Erik Martens gedurende tien jaar zijn opzoekingen doorgedreven, aan de hand van vaststaande feiten, die blijken uit waarheidsgetrouwe bescheiden uit de zogenaamde "besloten tijd".

De auteur velt een streng oordeel over boeken die "de brigandenleider" laten in de val lokken, gevangen nemen, terechtstellen, sneuvelen en brengt een zo juist mogelijke reportage, niet alleen over de daden van zijn held, maar ook over zijn nagedachtenis die reeds even bewogen is als zijn levensloop. Voor verhalen in het toenmalige 'maquis' beschik je niet over vele officiële bescheiden. Het rijksarchief te Brussel en stadsarchief te Leuven, alsook het private archief van Luc De Weerdt uit Lot leveren hoofdzaken.

Charlepoeng leeft in het gebied tussen Brussel, Leuven en Genappe in de beroerde periode van het Ancien Régime en de Franse Revolutie. De hervormin-

gen in Frankrijk in 1789 beduiden de aanleiding tot de Brabantse omwenteling. Voor één jaar komt de Republiek der Verenigde Nederlandse Staten tot stand en verdwijnt bij de terugkeer van de Oostenrijkers in 1790. De Oostenrijkse terugkeer houdt het niet lang uit. In 1792 vallen Franse Republikeinen binnen. Het jaar nadien komen de Oostenrijkers weer. In 1794 verdrijven de Fransen hen en annexeren ons land op 1 oktober 1795. In dergelijke wirwar voert Charlepoeng zijn kamp tegen de Fransen, in een deel van Brabant met uitgestrekte bossen en landouwen.

We dienen tegelijk het ontstaan van de Boerenkrijg te zien in 1798. Charlepoeng is niet rechtstreeks bij de opstand der boeren betrokken, maar heeft contact met de leiders. Als 'brigand' vocht hij voor de terugkeer der Oostenrijkers, ronselde soldaten voor de Oostenrijkse keizer. In 1794 nemen Fransen hem krijsgeslagen. Hij ontsnapt, wordt verzetsman, duikt op in Loupaigne bij Genappe om er een wapenatelier uit de grond te stampen. De Fransen verslaan zijn bende bij Gosselies. Hij wordt bij verstek veroordeeld, leidt zoals immer een avontuurlijk bestaan, duikt onder in een klooster te Leuven, pleegt verzetsdaden, rooft en plundert, soms met steun van de bevolking. Hij mislukt in zijn plan om Leuven te veroveren, wil Brussel innemen, is eindelijk, verraden, overrompeld te Loonbeek. Is hij een wreedaardig rover, zoals de Fransen hem voorstellen, een romantische avonturier vol grootheidswaan? Erik Martens heeft in het eerste deel van zijn werk dit bestaan getekend, haast jaar na jaar, met samenzweringen, de Boerenkrijg en Klüppelkrieg, het slot. Welke sagen (niet legenden) zijn er tijdens zijn leven, na zijn dood verspreid? Hoofdstuk II van het tweede deel behandelt die indringend.

Hoofdstukken III tot VI belichten grondig de onderscheiden stand- en brandpunten : de verzoenende liberale patriot, de miskende patriot, het zinnebeeld van het verzet, zijn rol in dienst van de Vlaamse zaak. Intussen houdt Charlepoeng immer stand, langs een bedevaarten en een profaan vaantje van Stan Jena, langs de herdenking van de Boerenkrijg, als assistent van Tijl Uilenspiegel in een jeugdfeuilleton van de B.R.T. Een beeldverhalenreeks over 'Bakelandt' in het Laatste Nieuws laat hem optreden als koning van de Brusselse onderwereld. Het toeristisch patrimonium heeft hem

ingeschakeld te Neerijse, én te Genappe. Een boeiend historisch werk, doorspekt met heem- en volkskundige aspecten, dat start in een scharnierperiode en reikt tot de aktualiteit, langs een fel omstreden held of avonturier. Erik Martens heeft elke houding van deze turbulente figuur raak getekend, in een ontleden van oude bronnen en eigentijdse zegspersonen. Het Ancien Régime herleeft er op en top, langs kleine en belangrijke figuren. Charlepoeng is er een van.

Renaat van der Linden.

Ineke STROUKEN. *Beschuit met muisjes en andere gebruiken rond geboorte.* Uitg. Kosmos b.v., Utrecht, 1991, 96, ill.

Aan de hand van ruim 200 interviews, oproepen via kranten, tijdschriften en de radio heeft de auteur zich verdiept in de gebruiken en gezegdes rond zwangerschap, geboorte en kraamtijd. Er bestond ook nauwe samenwerking met vorsers, o.a. met prof. dr. S. Top.

Allerlei aspecten komen aan bod: Waar komen kinderen vandaan? Bomen, boten, oievaars komen eerst in aanmerking. Bekendmaking van zwangerschap biedt gebruiken uit het verleden en heden, weleer het aanbieden van een beker wijn, vermengd met kaneel en suiker, met een klepje waaruit een poppetje te voorschijn kwam. Scheepsbouwers waren gewoon drie keer op de aanstaande geboorte te drinken. In Leiden braadde men een stuk vlees in de vorm van een cupido en verstopte dit in een gestoofde kool of krop sla. Voor de vraag: een jongen of een meisje zijn allerlei verklaringen voorzien. De gezegende toestand, de bakermat, vroede vrouwen en vroedmeesters, bevalling en kraamverzorging krijgen een uitstekende beurt.

Bekendmaking van de blijde gebeurtenis geschiedde weleer door de versiering van de deur met een strook linnen of een palmboosje.

Was de strik aan de klopper bestemd om het geluid te dempen? Geboortebrieven en -kaartjes zijn ook aan de orde van de

dag. Het oudste kaartje, de auteur bekend, stamt uit 1905. (*Algemeen overzicht van een eeuw geboortegratiek.* Oostvlaamse Zanten 57 (1982) 187-212, 51 ill. citeert voor de brief 1878 en het kaartje 1885).

Eten en drinken vermeldt prom en bolle, kindermanstik, beschuit met muisjes, kandeel: warme rijnwijn met kaneel, kruidnagelen, en andere kruiden, suiker en eierdooiers. Kraamvisite is vaak plechtig. De kraamtijd met 'negen dagen het bed houden' blijkt in Nederland nog in voege. Hoort dit gebruik in Vlaanderen niet totaal tot het verleden?

De (eerste) kerkgang of begankenis na ongeveer zeven weken blijkt nog regelmatig te bestaan. Bij protestanten hoort de man zijn vrouw te begeleiden naar de kerk. Bij de thuiskomst wacht het zoveelste feestmaal.

Emoties allerlei i.v.m. de geboorte van een kind zijn van alle tijden. Elke tijd en volk houdt voor een deel traditionele gebruiken in ere en brengt er gebeurlijk nieuwe mee.

Beschuit met muisjes leert je lekker veel. Voor Vlaanderen verwacht je meer. Echt? Uitgeverij Kosmos brengt het boek in samenwerking met het Informatie-centrum Volkskultuur Lucas Bolwerk 11 3512 EH Utrecht.

R.v.d.L.

Christian M.E. DE BACKER. *Farmacie te Gent in de late middeleeuwen. Apothekers en receptuur.* Middeleeuwse studies en bronnen XXI. Hilversum, Uitg. Verloren, 1990. ISBN 90-6550-228-9. NUGI 641. 236 pag., ill.

In de inleiding stipt de auteur aan dat deze studie - naar de titel kan men moeilijk anders verwachten - een bijdrage is tot de geschiedenis van de farmacie. Onmiddellijk voegt hij daaraan toe dat de farmacie op twee manieren kan benaderd worden: de algemene geschiedenis van de farmacie en de sociaal-economische geschiedenis van de farmacie. Uiteraard zal de onderzoeker zich ook op andere terreinen dienen te begeven zoals plantkunde, dierkunde, scheikunde, mineralogie, enz., wat toch wel voor problemen kan zorgen.

Bij de lectuur van de studie voelt men onmiddellijk aan dat het geheel zeer overzichtelijk gestructureerd is en de eenvoudige, klare taal maakt het werk ook toegankelijk voor leken in deze materie. Waar dan toch latijnse of middeleeuwse teksten aan te pas komen, worden deze in de voetnoten uitvoerig verklaard.

De opzet van C. De Backer is de geschiedenis van de farmacie in Gent in de late middeleeuwen, meer bepaald van rond het midden van de 13de eeuw - eerste apothekers in de Nederlanden - tot ca. 1500.

De meeste studies over de farmacie behandelen de periode van de 16de tot de 19de eeuw (zie bijv. "*De apotheker in het volksleven*", Gent 1982, van onze betreurde bibliothecaris A.G. Homblé). Doorheen het werk van C. De Backer vinden we tal van verwijzingen naar nog een ander medelid van onze vereniging, m.n. Dr. Apr. L.J. Vandewiele, die terecht als de pionier van de geschiedenis van de farmacie in België wordt omschreven.

De geschiedenis van de farmacie tijdens de middeleeuwen te Gent was echter nog een braakliggend terrein, waaraan met deze studie op een gedegen wijze verholpen wordt.

Bij de bespreking van de bronnen die de auteur ter beschikking stonden, heeft

De Backer ook op de problematiek rond dit bronnenmateriaal gewezen: veel archiefmateriaal ging verloren, de onduidelijkheid tussen het beroep van 'speciër' en 'apothecaris', de opname in het ambacht der kruideniers (tot 1663, vanaf dan werden de apothecarissen opgenomen in het 'Collogium Medicum Gandavense').

Het uitgangspunt van zijn studie waren de rekeningen van de infirmerieën van de Sint-Pieters en Sint-Baafsabdij. Daarbij kwamen dan nog de registers en bundels i.v.m. de Gentse burgerlijke rechtspraak voor de schepenen van de Keure, de staten van goederen voor de schepenen van Gedele, de Gentse stadsrekeningen, stedelijke ordonnanties, reglementen en voorgeboden. Deze bronnen dienen hoe dan ook met de grootste omzichtigheid benaderd te worden.

Belangrijke vragen in deze studie, waarop de auteur poogt een antwoord te geven, zijn deze: van wanneer zijn er apothekers, die naam waardig, in Gent, wie waren ze, wat verkochten ze, waar was hun officina gelegen, welk was hun sociaal-economische achtergrond, tot welke nering behoorden ze en hoe wisten ze hun belangen te verdedigen, enz. Uit deze opsomming kan de lezer opmaken welk een breed spectrum in verband met de farmacie te Gent aan bod komt.

C. De Backer drukt de wens uit dat ook voor andere steden dergelijke studies zouden opgezet worden zodat de lacunes kunnen opgevuld worden binnen de geschiedenis van de middeleeuwse farmacie in ons land.

Tijdens zijn onderzoek ontdekte de auteur in de archieven van de Gentse Sint-Pietersabdij een reeks losse, tot nu toe onbekende recepten voor geneesmiddelen die een geneesheer aan zieke monniken voorschreef. Deze recepten, nagenoeg uniek in hun genre, betekenen een

enorme bijdrage voor de geschiedenis van de farmacie in Gent.

In de eigenlijke studie vertrekt C. De Backer steeds van een brede basis om langzamerhand tot de kern te komen, nl. de situatie in Gent.

Zo valt er heel wat te leren zo bijvoorbeeld over de verschillende theorieën rond het ontstaan van de lekenfarmacie (tegenover de abdij-apothecaris) over de 'apothecarius' die aanvankelijk enkel en alleen verantwoordelijk was voor de kloosterbezittingen en stilaan steeds meer bevoegdheden kreeg toegewezen tot bereider van geneesmiddelen.

Doorgaans wordt aangenomen dat de 'specyer' en 'apothecaris' synoniem zijn. De Backer maakt echter de bedenking of er toch geen onderscheid kan gemaakt worden en de 'specyer' als een schakel tussen kruidenier en 'apothecaris' te beschouwen. Verder behandelt de auteur uitgebreid de nering der kruideniers waartoe de apothecarissen behoorden. Hij stelt tevens vast dat het inkomen van de apothecaris hen ruim in staat stelde in hun levensonderhoud te voorzien. Logischerwijze volgt daaruit dat de 'apothecarissen' in de meer begoede stadswijken resideerden (Hoogpoort, Drabstraat, Sint-Michiels ...).

Merkwaardig of niet, maar de eerste keure met betrekking tot de artseneij-bereidkunde te Gent dateert van 16 oktober 1456, het jaar waarin Jan van Sycleer, apothecaris en bestuurslid van de nering der kruideniers deel uitmaakte van de schepenen van de Keure. Trouwens deze 'Ordonnancie politique nopende het verkoopen van medicynen' is nog steeds actueel, daar ze in feite een reactie is tegen het onrechtmatig uitoefenen van de geneeskunde.

Een belangrijk deel van de studie - wat we trouwens kunnen afleiden uit de titel - bestaat uit apothekersrecepten. Van niet te schatten waarde zijn de reeds geciteerde recepten uit de Sint-Pietersabdij, die in het midden van de 15de eeuw kunnen gesitueerd worden.

Het geheel wordt afgesloten met een resem bijlagen, een latijns glossarium, een middelnederlands glossarium, een

Farmacie te Gent in de late middeleeuwen

Apothekers en receptuur

CHRISTIAN M.E. DE BACKER

opgave van onuitgegeven en uitgegeven bronnen en uitgebreide literatuurlijst en een index van plaats- en persoonsnamen.

Met deze studie heeft de auteur, C. De Backer, ongetwijfeld een nieuw item toegevoegd aan de middeleeuwse geschiedenis van Gent. Door de breed opgevatte benaderingswijze zal het werk door vorsers uit diverse disciplines met belangstelling geconsulteerd worden. En samen met hem hopen wij dat zijn werk voor andere steden navolging zal krijgen, zodat uiteindelijk een overzichtelijke studie kan groeien over de (laat-)middeleeuwse geschiedenis van de farmacie in België.

R. Van de Walle

CROCHU D., DEFRANCE Y., DESPRINGRE A.M., FRIBOURG J., LAURENT D., RIVIÈRE H., RYCKEBOER H. *Poésies chantées de tradition orale en Flandre et Bretagne*. Champion-Slatkine, Paris 1991. Collection *Musilingue*. 340 pp. 198 FRF

Dit boek behandelt een uiterst interessant onderwerp. Een ploeg van zeven Franse en Belgische musicologen en linguïsten bestuderen de stijkenmerken van volkseigen gezongen poëzie in haar mondelinge overlevering. Het onderzoek viseert daartoe voor Frans-Vlaanderen een Vlaams volkslied met een eeuwenoude traditie, nl. Het *Reuzelied* (sic); het onderzoek kiest voor Bretagne een Frans volkslied dat eveneens door mondelinge overlevering in talrijke varianten tot op heden gezongen wordt, nl. het lied *A la cour du palais*, thans bekend onder de benaming *La Flamande* en het lied *Le fils protégé*.

Een splitsing in twee gedeelten, "Flandre" en "Bretagne", met een weldoordachte eenheid van dispositie, ligt ten grondslag van alle uiteenzettingen: op de algemene informatie volgt vooreerst de analyse van de liedtekst en zijn varianten, daarbij aansluitend worden de melodische structuur van het lied en de varianten ontleed. Doel van deze veelzijdige analyse is door vergelijking van de varianten de oorspronkelijke versie van tekst en melodie te reconstrueren, tevens bepaalde tendenzen bij het ontstaan van de versies na te gaan en zowel historisch als geografisch te documenteren. Deze doelstelling is bereikbaar gezien voor het analytisch procédé liedvoorbeelden gekozen zijn die zowel in historisch perspectief kunnen worden doorgelicht alsook geografisch door de spreiding van de varianten over verschillende regio's.

De literaire en de muzikale analyse gaat uit van de tekst resp. de melodie van de varianten als geheel om ze dan geleidelijk onder verschillende aspecten van hun structuur te ontleden. Beide soorten analyses leiden tot belangrijke resultaten. Evenwel, om deze inzichten te leren kennen, begrijpen en waarderen, zal de lezer zichzelf moeten verdiepen in de veel-

zijdige vraagstukken die deze studie aanraakt. We noemen b.v. de historisch-vergelijkende uiteenzettingen over de tekst van het "Reuzelied", de tonaal-melodische, metrisch-ritmische en formele analyse van de gezongen varianten op "A la cour du palais".

Bijzondere waardering hebben we voor de tabellarische overzichten die de analytische uiteenzettingen verhelderen, alsook voor de intuïtieve illustraties van de melodieën volgens hun tonaal-melodische en formele opbouw. Ook past het aan de jonge uitgeverij bij de eerste publicatie een woord van lof toe te zwaaien voor de uitstekende druktechnische afwerking van de muziekvoorbeelden en de vrij ingewikkelde montage van tekst, tabellen en muzikale illustratie.

Ten slotte een wenk die opbouwend bedoeld is. Het zou wenselijk zijn dat de uitgever van *Musilingue* en zijn medewerkers in de toekomst beter geïnformeerd zouden zijn over de actuele bronnen in België. We vermelden o.m. het Volkslied-Archief in de Muziekafdeling van de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel met meer dan 10.000 bandopnamen van levende volks- en kinderzang, aangevuld met de muzikale transcripties van de opnamen en talrijke analytische kaartsystemen; de fundamentele studie over de melopee van de Vlaamse kinderzang, 1972 uitgegeven door het Laboratorium en Seminarie voor experimentele Psychologie, Rijksuniversiteit Gent; de sedert meer dan 20 jaar jaarlijks verschijnende bijdragen met muzikale illustratie over traditie in het levende Vlaamse volks- en kinderlied, in het Vlaamse tijdschrift *Oostvlaamse Zanten*.

Dr. L. Gelber

Seminarie en Laboratorium voor
Experimentele, psychologische en
sociale Pedagogiek Rijksuniversiteit
Gent

Dirk CALLEWAERT. *Die Evangelien vanden spinrocke. Een verboden volksboek "zo waar als evangelie" ca. 1510.* DNB Pelckmans, Kapellen, 1992, 148, 63 ill.

Kan de titel van een boek een boodschap bevatten? De lezer(es) verwacht dit gebeurlijk. In onderhavig geval betreft het een kontradiktie. Een evangelie behelst in eerste instantie de leer van Jezus-Kristus en wijst in de tweede plaats naar de boeken van het Nieuwe Testament die zijn leer en leven beschrijven. Hier daagt een rare verkondiger op: de spinrocke. Geen persoon, wel een gebruiksvoorwerp dat in de hand van vrouwen past: de stok, waarop bij het spinnen de handen het te bewerken materiaal steken. Aldus is rechtstreeks een vrouwelijk korps bij betrokken, bij de bekendmaking.

Wat willen die lieden ons diets maken vijfhonderd jaar geleden? Beleven we de neiging om parallellen met onze eeuw te ontdekken? Vrouwen ontmoeten elkaar op zes (!) lange spinavonden. Zes (!), van gering voorbeeldig allooi, treden op als geestelijke leidsters, verstrekken raad inzake de meest uiteenlopende terreinen van het dagelijks bestaan. Een anonieme klerk vervult de rol van notarius. Daar ontspruit een boek. Vele eeuwen geleden en thans.

Dirk Callewaert (Gits, 1941), dr. in de Germaanse filologie, heeft de tekst gelezen en herlezen, gekneet en ontleed, geboetseerd en gefatsoeneerd. Daar zijn twee delen uit gegroeid.

Deel 1, betiteld met de raadselachtige binding: Informeren - Amuseren - Provoceren behelst drie punten: *Een literair kunstwerk, De leef- en denkwereld, Verboden lectuur*. Deel 2 bevat de Vertaling en Kommentaar.

Het *Voorwoord* roept een reeks vragen op die bij een eerste verkenning rijzen. Wat beduidt datgene dat meer dan honderd vrouwen zes spinavonden lang als 'hun waarheid' verkondigen? Stemt hun verklaring overeen met wat ze denken en voelen?

De tekst is verspreid op een gebied tussen de Noordzee, de Middellandse Zee

en de Alpen. Een kaart op blz. 30 stipt een zevental plaatsen net aan.

De lectuur van een tekst of het visueel bijwonen van verhalende vrouwen, met hun gebaar of mimiek, kan een verschillend resultaat opleveren. Zijn we in staat de leef- en denkwereld van vijfhonderd jaar geleden te vatten, louter bij lectuur? Hebben auteur en uitgever door de uitermate rijke illustratie de sfeer willen uitdrukken? De vrouwen schuiven onverbloemd en onvervaard zekerheden door aan hun seksgenoten. Waar schuilt de boodschap van de spinnende lui?

Wat heeft de compiler, een artiest (?), ervan terechtgebracht? Waar stamt die wijsheid vandaan?

Is dit werk een volksboek geworden, bestemd voor en geliefd door het volk, of spruit het uit een elitair milieu, afgestemd op een beperkt publiek? Geldt het de geest en houding van een anarch(ist), een eenzame en vrije aristo, in het raam van een gelijkgeschakelde maatschappij, boven en buiten de tirannie van de passieve massa, in een denkbeeldige konfrontatie? (!)

Die Evangelien vanden Spinrocke, gekuiste vertaling van een Franse tekst, heeft een boeiende geschiedenis achter de rug, betreffende uitgevers, samenstellers, data, plaats van publikatie, zo Brugge en Antwerpen. Afmetingen en aantal afbeeldingen vinden we niet. De 'meester' van dit boek verklaart hoe zes vrouwen hem dwongen alles op papier te zetten. Hij heeft de eerste kern van de *Evangeliën* uitgebreid en geheel omgewerkt, brengt het aantal avonden van drie op zes, van maandag tot zaterdag. De uitleg voor het getal zes verschilt volgens de bron en (bij)bedoeling. Er bestaan slechts vier evangelisten. Het getuigenis van twee vrouwen heeft slechts evenveel gewicht als van één man. Zo zijn er zes vereist, met verwijzingen naar het scheppingsverhaal of gewoon naar het aantal dagen van de week.

De spinavonden kennen allerlei benamingen, in het Nederlands, Frans en Duits, hebben plaats in de donkere zes weken, van 25 december tot 2 februari. Normaal waren het gemengde vergaderingen, soms uitsluitend voor de jeugd. Vanzelfsprekend poogt burgerlijke en geestelijke overheid er vat op te krijgen, tevergeefs klaarblijkelijk, zoals blijkt uit reglementen. Heeft die reactie en de ontsluiting van het platteland langs comfortabele herbergen bijgedragen tot het verdwijnen?

De zes 'spinsters', 'doctoressen', 'matronen' pralen met sprekende namen en koesteren bepaalde bijbedoelingen. Voeren toenamen, veelal met een Frans equivalent, halen de aanwezigen uit de anonimiteit, duiden op een onderscheid volgens leeftijd, herkomst, verwantschap, uiterlijk. Wijzen de fictieve namen op rake en rijke zin voor humor of op een streven om te provoceren? Voor de grootste groep geldt een onopvallende naam. Het geheel verloopt in een dubbel vertelkader, a) het binnenkader van de vrouwen die vertellen, met een bondige inleiding en een slot voor elke avond, b) het buitenkader, sfeerscheppend, situeert de vertelsters en de relatie met de omgeving. De notulist kan langs die weg vele kanten uit, door de indeling van de vertelstof, beschouwingen, door de vertelster te introduceren en dan zelf aan het woord te laten. Vormen de oudste teksten, in Franse handschriften, een basis voor een Franse aangelegenheid of wijzen vermeldingen op enkele steden, op Vlaanderen en Brugge, dat de stof uit een ruimer gebied stamt?

De leef-en denkwereld leunt aan bij een religieus-magisch-animistische kader, kleurt de houding tegenover de mannenmaatschappij, ontleedt welvaart en welzijn, ongewenst en ongewoon gedrag met allerlei straffen, liefdesleven in en buiten het huwelijk, symboliek van klank, kleur, getal, tijd en links en rechts ...

De auteur schikt het boek(je) als verboden lektuur door de vragen naar de functie en de receptie in een tijd van spanningen en conflicten. Geldt het een afrekening of een spiegel, een selectieve verantwoording in een aannemen van

wichelen, waarzeggerij en nigromantie (zo door de kerk verboden), seksuele ont-aarding? ... Daar treden vrouwen te voorschijn met een anonieme klerk als tolk om hun stem te laten horen. Kon de kerk dat dulden, in het zicht van de lijsten met dergelijke lektuur (Leuven, 1540-)?

Allerlei, de minst prettige en de meest aanstootgevende facetten in het maatschappelijk bestel van hoog tot laag beleven een rol en tol in die Evangelien waar simplen en onwaardigen stout en boud het hoge woord voeren. De houtsnede "De wereld op haar kop" op het schutblad toont in een wapenschild een nar die op zijn hoofd staat en daarboven, een spinster die haar man berijdt. Anoniem, bitter en bijtend. Deze kenmerken en andere herhalen zich in deze publikatie, raak door de uiteenzettingen, rijk door de illustratie.

De 126 kapitels van de zes avonden bevatten een mengeling van godsdienst, bijgeloof, magie, volksgeneeskunde. Om te weten of een vrouw in verwachting is van een zoon of dochter, strooi je, in haar slaap, zout op haar hoofd. Als ze wakker wordt en eerst een jongensnaam uitspreekt, dan verwacht ze een zoon. Als een ongetrouwd meisje liever gekookte melk uit de pan drinkt, regent het gewoonlijk op haar trouwdag. Met wijwater houdt je de duivel op afstand. Als je wilt vermijden dat je man met andere vrouwen op stap gaat, moet je op drie maandagen een mis laten zingen ter ere van Sint-Anoye.

De uitgave opent vele vensters op het veie reilen en zeilen van die periode. Breng fijnzinnig en genoeglijk menig uur door met de ontdekking van zes boordevolle avonden in een sfeer die vrouwen alleen u kunnen voortoveren, of precies door hun notulist. De auteur en uitgever bieden u een tekst en beeld om de tijdsgeest te ontsluiëren in oordeelkundig bundelen met behartiging en intelligentie. Het snijdt geen hout zich vast te pinnen op één publikatie. Neem o.a. *Tussen Adam en Eva. De vrouw volgens de predikanten van de 17de en 18de eeuw.* (2) U zult vaststellen, hoe de vrouw er zich laat opmerken door ondeugden,

pronkzucht, macht, geslepenheid en andere gaven. Wie is in staat het complex karakter van een vrouw te ontleden? De predikanten weten het toch maar 'van horen zeggen ...' Is de 'Spinrocke' de eerste bron?

Renaat van der Linden

(1) Ernst JÜNGER. *Eumeswil*. Klett-Cotta, Stuttgart, 1978.

(2) Katelijne ROTSAERT. *Tussen Eva en Maria. De vrouw volgens de predikanten van de 17de en 18de eeuw*. Historische Monografieën, zesde deel. 1992, 212. Uitg. Decock, Aartrijke.

ZOEKEN EN ZANTEN

Sint-Elooi, Elst, Michelbeke en Nederbrakel

In het archief te Ronse steekt in het Land van Zottegem, onder Michelbeke, nr. 5557, een vriendelijk verzoek van de overheid van Nederbrakel aan deze van Michelbeke om assistentie te verlenen n.a.v. de schenking van een zilveren aambeeld ter ere van Sint-Elooi (*) door de parochianen van Elst aan de kerk van Nederbrakel. De huidige pastoor van Nederbrakel heeft geen weet van een dergelijk aambeeld bij de relikwiehouders van de kerk van Sint-Pietersbanden.

(*) In de inventaris werd verkeerdelijk Livinus vermeld.

Bij ordere van D'heeren Baillu Burgem[eeste]re ende Schepenen der prochie van Nederbraeckel

Naer groetenisse gedaen aen D'heeren Bailliu Burgem[eeste]re ende Schepenen der prochie van Michelbeke, diendt desen om UE [delen] t'informeren als dat wij verwettigt zijn dat'er in onse prochiae kercke ingebracht wordt een offerhanden bestaende in eenen silveren aenvijlt vande prochiaenen van Elst, ende dat UE[delen] met aenwackeringe van eenige vande vernaemste ende discrete jonckheijt ons saut willen d'eere doen van gesaementlijck gemeriteert te peerde te commen helpen vergesellschaften de geseijde offerhande alles tot meerder eere ende glorie van godt en de onsen pateroon den heijligen Elisius, ende sult UE[delen] te geseijden sondagh van ten acht uren voor middagh laeten vinden op d'ertbaene ontrent den heijvaert didt doende sullen UE[delen] verobligeert blijven

Actum den 25en junij 1770

(w.g.) ... Van Dooren 1770

Erik L. SCHEPENS